

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ФІЛОЛОГІЧНА СЕРІЯ
т. II

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНЬСКА ШКОЛА“

КИЇВ — 1959

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
СТАНІСЛАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
ФІЛОЛОГІЧНА СЕРІЯ
т. II

152128

БІБЛІОТЕКА Станіславський педагогічний інститут №..... шифр.....
--

НБ ПНУС

152128

ДЕРЖАВНЕ
УЧБОВО-ПЕДАГОГІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“

КИЇВ — 1959

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВОЙТКО М. О., кандидат філологічних наук,
доцент (відповідальний редактор),
НІСОНСЬКИЙ П. Г., кандидат філологічних наук,
ЧИЛІКІНА Н. Г., кандидат філологічних наук,
ГУЦАЛО С. С., старший викладач

125123

М. О. ВОЙТКО,

доцент, кандидат филологических наук

ПОВЕСТЬ ДЕМЬЯНА БЕДНОГО

«ПРО ЗЕМЛЮ, ПРО ВОЛЮ, ПРО РАБОЧУЮ ДОЛЮ»

(Глава из монографии «Творчество Демьяна Бедного»)

Повесть «Про землю, про волю, про рабочую долю» Демьяна Бедного — выдающееся произведение социалистической поэзии. В нем поэт с позиций коммунистической партийности изображает события всемирно-исторического значения: первую мировую войну, Февральскую буржуазно-демократическую революцию, подготовку к пролетарской социалистической революции в России, штурм капитализма силами трудящихся масс под руководством Коммунистической партии. Все важнейшие события отечественной истории с июля 1914 года по день Великой социалистической революции нашли яркое художественное реалистическое отражение в этом эпическом произведении поэта-коммуниста. В повести убедительно утверждаются научные положения марксизма-ленинизма о неизбежном крахе буржуазного строя, о завоевании власти рабочим классом, руководимым Коммунистической партией.

В своем произведении поэт пламенно защищает великое ленинское учение о победе пролетариата и трудового крестьянства над своими извечными классовыми врагами. В нем Д. Бедный выступает глашатаем социалистической идеологии, с подлинным революционным энтузиазмом ведет борьбу с врагами трудящихся масс. В повести поэт сатирически разоблачает контрреволюционную сущность русского царизма, буржуазии, соглашательских партий — меньшевиков, эсеров. В основе сюжета повести лежит изображение социального конфликта между трудящимися массами России и царизмом, буржуазией. Конфликт разрешается всемирно-исторической победой рабочего класса в октябре 1917 года.

Д. Бедный задумал повесть в 1915 году, в бытность свою в действующей армии, на фронте. Фронтовая жизнь не давала возможности поэту осуществить этот творческий замысел.

Д. Бедный приступил к работе над повестью в июле 1917 года. В первой редакции повесть публиковалась в газете «Рабочий путь» (ЦО большевистской партии) в октябре 1917 года, а затем на страницах газеты «Правда» в ноябре 1917 года. В начале 1918 года в издательстве «Прибой» повесть вышла отдельной книжкой. В это издание поэт включил ряд стихотворений, которые раньше были опубликованы в «Правде» и других газетах и журналах¹.

В дальнейшем автор дополнил повесть новыми главами. В 1918 году Д. Бедный опубликовал на страницах газет «Правда» и «Беднота» повесть «Батраки» (часть первая) как продолжение повести «Про землю, про волю, про рабочую долю». Повесть «Батраки» (часть первая, вторая часть не была написана) целиком с незначительными изменениями была включена Д. Бедным во второе издание повести «Про землю, про волю, про рабочую долю», которое вышло в свет в самом начале 1921 г. Для этого издания повести поэт написал главу XVIII пятой части («Большевистский Октябрь») и «Заключение». Текст повести был разделен на пять частей: «Царская война», «Петроград», «Февральская революция», «Демократическое надувательство» и «Большевистский Октябрь». В последующих изданиях повесть печаталась без изменений.

Поэт задался революционной целью показать, кто виноват в «нашем горе», которое «гуляет по родимой стороне», от которого жестоко страдает трудовой народ. Поэт убежден в том, что лихо-горе можно скинуть с наших плеч,

Ежли дружно приналечь
Да тряхнуть, что станет силы,
Всех, кто тянет наши жилы,
Норовя наш век заесть².

¹ В текст повести были включены следующие стихотворения, ранее напечатанные в прессе: «Барабан» (журнал «Жизнь для всех», 1916, январь); «Бюрократ говорит...» (журнал «Новый колос», 1916, № 11); «Колобок» (журнал «Современный мир», 1916, февраль); «Разоренные» («Правда», 26.III 1917 г.); «Кочующие дармоеды» («Правда», 20.V. 1917 г.); «Песня о земле» («Правда», 9.IV. 1917 г.); «Бабушка Ненила» («Правда», 29.III. 1917 г.); «Его величество — Капитал» («Правда», 7.V. 1917 г.); «По бабушку» («Правда», 11.IV. 1917 г.); «Рабочие — солдатам» («Правда», 1.IV. 1917 г.); «Под знамя «Правды» («Правда», 16.IV. 1917 г.); «Бука» («Правда», 12.IV. 1917 г.); «Как у питерских ворот» («Правда», 28.V. 1917 г.); «Барыня» («Правда», 21.V. 1917 г.); «Приказано, да правды не сказано» (газ. «Рабочий и солдат», 2. VIII. 1917 г.); «Письмо Яким Нагого» («Правда», 11.VI. 1917 г.); «Атаманская нагайка» («Правда», 7.VI. 1917 г.); «Что нам в пользу — то и гоже» («Туман») («Правда», 10.V. 1917 г.); «Контрразведчики» («Правда», 25.VI. 1917 г.); «Либердан» (газ. «Социал-демократ», 25.VIII. 1917 г.); «Разрыв-трава» (газ. «Рабочий путь», 1.VIII. 1917 г.); «Похороны» (газ. «Рабочий», 8.IX. 1917 г.); «Барские слезы» («Правда», 25.XI. 1917 г.).

² Д. Б е д н ы й, Собрание сочинений в пяти томах. Государственное издательство художественной литературы, 1953 — 1954, том I, стр. 363.

В дальнейшем ссылки даются по этому изданию с обозначением тома и страницы.

Мы — рабочий класс и бедное крестьянство — общими силами «словим горе в перемет» и «в его широкой пасти»... «все выкрошим клыки».

Основное внимание Д. Бедный уделяет в повести изображению важных историко-политических событий в России 1914 — 1917 годов. Действительность автор показывает в революционном развитии. Он хорошо знает, каковы тенденции исторического процесса развития, четко представляет цель борьбы рабочего класса и трудового крестьянства в данных конкретных условиях. Поэт уверен, что объективный ход событий неизбежно ведет к победе пролетариата над своими классовыми врагами. Д. Бедный разоблачает квасной патриотизм, хвастовство господствующих классов, указывает на неподготовленность царской России к войне с Германией в 1914 году. В армии процветала муштра солдат, на боевую подготовку обращалось мало внимания:

Заставляли раз по двести
Повторять отданье чести.
Но ружья в полку зато
Не держал в руках никто.

Вышел полк, как все полки:
Безоружные стрелки!

(Т. I, стр. 372).

Русская армия плохо снабжалась оружием. Уже в 1915 году войска испытывали большой недостаток в вооружении: не хватало патронов, винтовок, снарядов. Союзники (Англия, Франция) не оказали России помощи боевым снаряжением. Характерно заявление генерала Маниковского (бывшего начальника главного артиллерийского управления русской армии):

«На наши просьбы уступить нам из наличных запасов готовые винтовки было отвечено отовсюду категорическим отказом».

Д. Бедный точно изображает положение в армии:

Шли стрелков живые стены
На ружьишко по три смены!
И палили во всю мочь:
Пять патронов за всю ночь!

(Т. I, стр. 373).

Плохо вооружённая русская армия начала отступать, неся большие потери. Но было бы ошибочно изображать русскую армию только как отступающую. В повести «Про землю, про волю, про рабочую долю» автор указывает, что немцы бьют русских, русские отступают. Ни одного случая наступления русской армии поэт не приводит. Известно, что русские войска неоднократно наносили поражения немецкой и австрийской армиям. Так, в августе 1914 года русская армия под Гумбиненом нанесла серьезное поражение 8-й германской армии. В конце

августа — начале сентября русские разбили в Галиции австрийцев, заняли Львов. Успешным было наступление 8-й и 9-й русских армий в июне 1916 года, когда были разгромлены 4-я и 7-я австрийские армии. Можно привести и другие примеры успешных наступательных действий русских войск во время первой мировой войны.

Д. Бедный несколько отходил от исторической правды, когда изображал русские войска как небоеспособные. Антинародная война за интересы империалистов вызвала глубокое недовольство среди широких трудящихся масс. Растет революционное движение в тылу и на фронте против господствующих классов. Большевицкая партия выдвигает лозунг революционного пораженчества. В. И. Ленин писал:

«Революционный класс в реакционной войне не может не желать поражения своего правительства, не может не видеть связи его военных неудач с облегчением низвержения его»¹.

Ленин высоко оценил агитационно-пропагандистскую работу большевиков в армии: «Мы гордимся тем, что исполнили свой долг, разлагая силы нашего классового врага, отвоеывая у него вооруженные массы рабочих и крестьян для борьбы против эксплуататоров»².

Д. Бедный показывает, как под влиянием большевицкой агитации за превращение империалистической войны в гражданскую — в войну пролетариата против буржуазии — растет классовое сознание солдат, ширится революционное брожение в армии. В дни мобилизации в июле 1914 года среди крестьянства, политически еще не зрелого, бродили слухи, что царь награждает землей:

Неча, братцы, горевать,
— Горевать.
Царь велит нам воевать,
— Воевать.
Царь земель нас наградит,
— Наградит.
Нам земля не вредит,
— Не вредит!
(Т. I, стр. 367).

Солдаты прошли через горнило империалистической войны, претерпели страшные испытания, поняли, что война ведется в интересах буржуазии, дворян. Большевики разъясняли солдатам классовый смысл грабительской войны. В сознании солдатской массы рождается стремление уничтожить своих классовых врагов, установить новый справедливый социально-политический строй:

И нельзя ль, как сор метлой,
Всех повымести долой, —

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 21, стр. 285.

² В. И. Ленин, Соч., т. 30, стр. 237.

Всех, кто кровью нашей гладок,
Кто лихой ведет порядок, —
Нечисть подлую смести,
Да порядок свой ввести,
Трудовой, престонародный,
Чтоб вздохнул народ свободный
И — без палки над собой —
Правил сам своей судьбой.

(Т. I, стр. 405).

Шел процесс революционизирования армии. Официальная пресса, чтобы поднять «боевой дух», гремела победами. Д. Бедный ядовито высмеивает псевдо-патриотов в стихотворении «Барабан», которое было включено в повесть. Война принесла страшную разруху. Рабочие в городах терпели жестокую нужду. Трудовое население Петрограда, Москвы — в конце 1916 — начале 1917 года испытывало острый голод. Д. Бедный правдиво рисует страдания пролетариата, показывает, как резко усилилась эксплуатация рабочих на заводах и фабриках.

Стал рабочий призывной,
Настоящий крепостной, —
Больше дела, меньше платы,
Забунтуй — сошлют в солдаты.

(Т. I, стр. 380).

И общая картина положения в стране:

Шло хозяйство все вразброд, —
С каждым днем нищал народ.

(Т. I, стр. 375).

В стихотворениях: «Разоренные», «Кочующие дармоеды» (были включены в повесть) поэт изобразил тяжелое положение трудящихся масс:

Но жалко мне рабочих пчел
И трудовых мурашек:
Их жребий особливо крут,
Когда у них последнее берут!

(Т. I, стр. 417).

Поэт правдиво рисует положение в деревне. Война обогащает кулачество, обрекает на разорение бедняков, середняков. Мобилизация работников на фронт, реквизиция лошадей подрывали крестьянское хозяйство:

Стало жить невмоготу,
Сжало горе бедноту.

(Т. I, стр. 384).

Приемом контраста Д. Бедный изображает антагонистические противоречия в русском обществе. В повести выразительно показано обнищание народа в результате несправедливой вой-

ны и обогащение эксплуататоров-мироедов. В то время, как на фронте гибли миллионы солдат, к богатым «привалил доход сплошной, — знай, потряхивай мошной». Роскошная жизнь аристократов в столице и невыносимо тяжелое существование солдат в окопах, на передовых позициях. Петроград дворцов, Петроград — «всероссийский обирала» и Петроград — подвалов и чердаков, где обитала беднота; Петроград — центр революции:

Здесь, под сводами заводов,
Средь громадных дымоходов
Рос могучий дух борьбы
Пролетарской гольтыбы.
И не раз уж эта сила
Воли-выхода просила...

(Т. I, стр. 377).

Поэт рисует типические обстоятельства, в которых жили общественные классы России. Д. Бедный сатирически изображает господствующий класс, его руководителей; разоблачает распутинщину, как свидетельство крайнего разложения царского строя. В повести поэт указывает на попытку царского двора договориться с Вильгельмом II о сепаратном мире, с исторической достоверностью характеризует реакционную роль Государственной Думы. В сатирическом стихотворении-сказке «Колобок» Д. Бедный разоблачает угодничество Думы перед царем, ее полное подчинение царскому правительству. Так называемый «прогрессивный» блок Думы, куда входили «прогрессивные» националисты, группа центра, октябристы, кадеты и прогрессисты, ставил своей целью не допустить революцию, сохранить монархию и довести войну до победного конца. Царское правительство взяло Думу «под свое покровительство».

И лежал колобок в саду Таврическом¹,
Весь блестел при свете электрическом:
Чистенький, беленький — под снежной порошей,—
Только дух от него был не больно хороший!

(Т. I, стр. 400).

Весь ход событий закономерно вел к народной революции. Пролетариат России энергично боролся против царизма и буржуазии. Подъем стачечного движения начался еще весной 1915 года. В начале 1917 года стачки и забастовки против войны, голода, царизма произошли во многих городах России. Д. Бедный в повести стремился к исторической точности в описании революционных событий. Поэт выразительно, ярко изображает движение революционных масс, штурм ненавистного царизма. Истинным героем истории показан народ. Он — основная, решающая сила истории. Реакция бессильна остановить грандиозное движение масс:

¹ Государственная Дума помещалась в Таврическом дворце.

Из гнилых, сырых подвалов
Люд измученный, больной
Хлынул яростной волной
На широкие панели:
«Мы — не ели!»

(Т. I, стр. 419).

Революционные события развивались чрезвычайно быстро. 18. II началась забастовка рабочих Путиловского завода. 23. II по призыву Петроградского комитета большевистской партии работницы вышли на демонстрацию протеста против голода, войны, царизма. Бастовали рабочие крупных предприятий, 25. II стачка в Петрограде стала всеобщей. Большевики призывали народ к свержению самодержавия. Всюду происходили демонстрации, пелись революционные песни, развевались красные знамена и лозунги — «Долой царя!» «Долой войну!» Вечером 25. II командующий Петроградским военным округом генерал Хабалов получил от царя из ставки приказ: «Повелеваю завтра же прекратить в столице беспорядки». Реакция торопилась подавить рабочих:

У царицы сердце мрет,
В страхе злом она орет,
Протопопова¹ торопит,
Пусть он бунт в крови потопит. —
Чтобы часу не терял
Да скорее усмирят.

(Т а м ж е).

Генерал Хабалов приказал открыть огонь по демонстрантам. Полиция спешно расставляла пулеметы на чердаках, колокольнях, пожарных каланчах:

В люд голодный — знай, пали!
Старых, малых — всех вали!
Половину выбить, чтобы
Остальных загнать в трущобы.
Псы, старайтесь, вам на храл
Даст по сотенной сатрап —
Генерал лихой, Хабалов!

(Т а м ж е).

Под влиянием большевистской агитации солдаты переходили на сторону восставших рабочих:

Усмирять народ — охоты
Нету вовсе у пехоты.

(Т. I, стр. 420).

Огонь против рабочих вели полиция, офицеры, юнкера. Восставшие сломили сопротивление реакции. Надежды на казаков тоже не оправдались. 28 февраля Николай II выехал в Петроград, чтобы стать во главе карательных войск, которые направлялись

¹ Протопопов А. Д. — министр внутренних дел.

с фронта для подавления революции («Милость царскую явить, бунт голодных подавить»). Кратко, правдиво поэт изображает момент задержания революционными войсками царского поезда на станции Дно:

Царь в тревоге. Ночь. Темно.
«Питер?» — «Нет.» — «А что же?»
«Дно».
«Ехать дальше!» — «Нет нам хода.
Петроград в руках народа!»
«Двинуть фронт на эту тварь!»
«Фронт с народом, государь!»

(Т. I, стр. 421).

Д. Бедный показал в повести, что самодержавие было уничтожено восставшим пролетариатом, поддержанным солдатами и трудовым населением страны.

В повести перед читателем проходит целый ряд участников событий. Одни из них активно борются за новый уклад жизни, за победу рабочего класса. Это: большевик — рабочий Путиловского завода Клим Козлов, солдат — крестьянский сын Ваня, батрачка Маша, рабочие. Другие — всеми силами стремятся сохранить старые устои жизни — царь, министры, представители духовенства, Распутин, сыщики, буржуазные партии, эсеры, меньшевики. В повести много эпизодических персонажей, которые появляются и очень скоро исчезают.

Большое внимание поэт уделяет показу эволюции взглядов солдата Вани, росту его политического сознания. Ваня — сын крестьянина-бедняка — типический представитель солдатской массы. Пройдя испытания войны, под влиянием большевиков он становится борцом за революцию, за дело трудового народа. С первых дней войны Ваня в армии, в Курском пехотном полку. Он сражался с немцами в Восточной Пруссии, потом в Польше, зимовал в Карпатах. Ваня, как подобает русскому солдату, дрался храбро:

За две раны храбрый воин
Двух крестов был удостоен.

(Т. I, стр. 373).

Много пришлось испытать Ване горя: «много раз он стыл на стуже, пух от голода...». Под влиянием ротного слесаря большевика Клима Козлова Ваня начинает понимать, что война ведется в интересах царя и богачей. Козлов солдатам читал большевистские листовки, где ясно вскрывался грабительский характер империалистической войны.

Ваня понял каков

Смысл войны для мужиков,
Льющих кровь свою в угоду
Тем, кто злейший враг народу;
Что «командующий класс» —
Все помещики у нас,

И что царь наш православный
Есть помещик самый главный,
Потому не мудрено,
Что он с ними заодно...

(Т. I, стр. 402 — 403).

Беседы Клима Козлова пробудили у Вани горячее желание послужить трудовому народу:

Одному лишь сердце радо:
Знать, за что схватиться надо,
Где все силы приложить,
Чтоб народу послужить,
Потрудиться с добрым жаром, —
Коль погибнуть, так недаром!

(Т. I, стр. 406).

После ранения Ваня попадает в Петроград, служит в Волинском полку. Здесь он был очевидцем и участником Февральской революции: взвод Вани, как и весь Волинский полк, перешел на сторону восставшего пролетариата. После февраля, во время демократического надувательства, когда буржуазные и соглашательские партии вели травлю большевиков, Ваня не мог разобраться в политической борьбе партий, подал голос за эсеров, очевидно, поверил их демагогии. Статьи газеты «Правда», полные искренней революционной страсти, «Письмо Якима Нагого» убедили Ваню в том, что единственными, истинными защитниками трудящихся являются большевики. Незадолго до Октября Ваня встречает Клима Козлова. Взводу Вани было приказано отвести в тюрьму арестованную по распоряжению Временного правительства группу большевиков. В этой группе был Козлов. Он передал Ване прокламацию — «Разрыв-трава», заканчивающуюся революционным призывом к трудовым массам быть стойкими до конца в борьбе с жестокими врагами:

Товарищи! Друзья! В тяжелый час, когда
Вся мироедская на нас идет орда,
Пытаясь нас сразить не силой — клеветою,
Ужели дрогнем мы, отступим хоть на шаг?
Ужель допустим, чтобы враг
Нас попирал своей пятою?
Пусть заклеивла нас продажная молва,
Пускай со всех сторон на нас враги посели, —
Что ж! Мы покажем им, что наша мощь жива,
Что всё еще в руках у нас разрыв-трава —
Вожжами нашими указанные цели..

И наших лозунгов на землю не уроним!
Последних слов еще не изрекла судьба.
Пусть все решит борьба!..

(Т. I, стр. 470).

Многие и многие солдаты и рабочие вдохновлялись большевистскими призывами и самоотверженно боролись против эксплуататоров. В дни Великого Октября Клима Козлов — рабо-

чий и Ваня — крестьянин-бедняк — плечом к плечу штурмовали Зимний дворец, свергали Временное правительство, диктатуру буржуазии, самоотверженно боролись за новую жизнь, за социализм.

В повести Д. Бедный создал образ рабочего-коммуниста Клим Козлова. В нем отражены типические черты большевика: кровная связь с трудовым народом, революционная целеустремленность мировоззрения, искренняя преданность делу рабочего класса, стойкость в борьбе, готовность жертвовать собой во имя социалистической революции. Поэт мало говорит о своем герое (это недостаток повести), мы ничего не знаем о довоенной жизни Козлова за исключением того, что он был рабочим Путиловского завода. Клим Козлов — выразитель коммунистической правды. Он правильно понимает смысл происходящих событий, дает им большевистское толкование, ясно видит грабительский, антинародный, империалистический характер войны. Война рабочим и трудовому крестьянству не нужна, она нужна буржуазии, дает им барыши:

С повсесветного разбою.
Что ж, прибыль нам с тобою?
А не нам, так и война,
Стало быть, не нам нужна.

(Т. I, стр. 390).

Козлов сообщает солдатам, что в Питере царское правительство расправилось с рабочими-депутатами Государственной Думы, предало их суду и отправило на каторгу:

Что ж вменили им в вину?
Их призыв: долой войну!

(Т а м же).

Козлов пропагандирует ленинские идеи среди солдат. Сильно влияли слова Клим Козлова на сознание солдатской массы. Солдаты поняли, что народ жестоко страдает, работает на своих классовых врагов и за их же интересы гибнет на войне. В сознании солдат рождалось множество вопросов:

Есть такое средство, нет ли,
Чтоб спасти от мертвой петли
Всю родимую страну?

Почему для бедноты
Все дороги закрыты?
Почему — один царюет,
А мильон кругом горюет,
А не время ль гольтыбе
Уж подумать о себе?

(Т. I, стр. 405 — 406).

Поэт изображает Клим Козлова организатором и вожаком. Отношения рабочего Клим Козлова с крестьянином Ваней в повести олицетворяют союз рабочего класса с крестьянством. Только

в союзе с пролетариатом и под руководством коммунистов трудовое крестьянство найдет правду и обретет желанное счастье.

Во время Октябрьской социалистической революции Клим Козлов вместе с трудовым народом был «в бою», окружал дворцы-палаты, объявлял власть пролетариата. Коротко Д. Бедный рассказывает о жизни крестьянской девушки, возлюбленной Вани, Маши. Сирота батрачка Маша испытала горькую жизнь. Ее жестоко эксплуатируют попадая, позже кулак Пров Кузьмич. Во время войны Маша попадает в Москву, на фабрику. Здесь она впервые ощутила помощь, сочувствие со стороны рабочих, жила их радостями и горем. Поэт не показывает, как шел процесс революционного воспитания Маши. Надолго она исчезает из повести. И только в пятой части повести — «Большевистский Октябрь» — поэт рисует встречу Маши с её земляком, ходоком Титом, накануне Октябрьской революции. Теперь это не забитая батрачка, а сознательный борец за дело пролетариата. Она работает пропагандистом в одной из большевистских организаций Москвы:

Ходит много к ней народа
Чуть не с каждого завода.
Дел партийных — миллион.

(Т. I, стр. 475).

Понятно, образно Маша разоблачает антинародную политику эсеров и меньшевиков. О политических взглядах эсеров Маша говорит:

Им подай такой «порядок»,
Чтобы волк был сыт и гладок,
А покорная овца
Покорялась без конца.

(Т. I, стр. 476).

Меньшевики на словах называют себя социалистами-марксистами, на деле же выступают против революционной борьбы с эксплуататорами: «богачи пусть богатеют, а рабочие потеют», освобождение рабочих масс придет само собой:

Дескать, час такой настанет,
Люд рабочий весь воспрянет,
Всю механику поймет,
И... без бою все возьмет,
Получай-ка плод готовый:
Вот тебе порядок новый!
Соскребай последний струп!
Старый строй — холодный труп:
Жил и помер в полном чине
По естественной причине!

(Т. I, стр. 477).

Образ Маши задуман поэтом интересно, но творческий замысел ему полностью не удалось осуществить. Образ нарисован схематически, в нём далеко неполно типизированы черты харак-

тера передовой женщины, борца за социалистическую революцию.

В трех последних частях повести («Февральская революция», «Демократическое надувательство», «Большевицкий Октябрь») Д. Бедный разоблачает контрреволюционную политику Временного правительства, эсеров и меньшевиков, страстно пропагандирует великую ленинскую идею союза рабочего класса и трудового крестьянства под руководством Коммунистической партии.

Поэт издевается над эсеро-меньшевистскими лидерами Петроградского Исполкома Совета рабочих и солдатских депутатов, которые передали власть в руки буржуазии, несмотря на протесты большевиков:

Богачи — народ толковый:
Нам они порядок новый,
Буржуазный — вот какой —
Утвердят живой рукой.
Нам иного ждать раненько.
Сразу прыгнуть в рай трудненько.
На крутой переворот
Не дозрел еще народ.

(Т. I, стр. 427).

Соглашательские партии утверждали, что над рабочими и мужиками нужна еще крепкая власть — власть буржуазии. Предательство эсеров и меньшевиков содействовало захвату власти капиталистами («Шел народ на баррикады, а пролезли к власти — гады»). Д. Бедный саркастически обличает аграрную политику Временного правительства. Власти демагогически убеждали народ, что все будет хорошо, крестьяне получают землю, но нужно ждать до Учредительного Собрания, «потерпите... до Собора» или до победы над немцами. Меньшевики и эсеры уговаривали крестьян, что помещиков нельзя трогать: надо уважать «культурных хозяев».

Эсеры пытались доказать, что они — защитники крестьян. В некоторых местах им удалось сагитировать крестьян на свою сторону. Поэт убедительно говорит, что крестьянам нечего ожидать земли от буржуазного правительства:

Оно скрутит, оно свяжет вашу силушку,
Оно землю, даст вам землю... на могилушку.

(Т. I, стр. 428).

Крестьяне приходят к правильному выводу: «власть нас новая колпачит!»... «Нет свободы мужичью! Ни свободы, ни землицы...». Крестьяне не желали ждать Учредилки, начали забирать помещичьи имения. Буржуазия проводила провокационную тактику: пыталась натравить крестьян на рабочий класс, город — на деревню, солдат — на рабочих,

Чтоб пошли все брат на брата
И, устроив Вавилон,
К богачам пришли в полон.

(Т. I, стр. 431).

Д. Бедный разъясняет, кто подлинные враги трудящихся. Обращаясь к солдатам («Рабочие — солдатам»), поэт призывает их не покидать рабочих в «тяжелый час борьбы», солдаты — братья рабочих, их общий враг — хищная буржуазия. Трудящиеся — единая семья. Они сами должны освободить себя от ига господ. Пролетарская солидарность — основа их братства и непобедимости. Поэт патетически, горячо призывает рабочий класс сомкнуть свои боевые ряды под знаменем «Правды». ЦО большевистской партии — олицетворение правды пролетариата, за ним идут трудящиеся массы России в борьбе с враждебными силами. Поэт уверен, что враги не одолеют пролетариат, если он будет выступать единым фронтом, зная свои классовые цели. Со словами, полными революционного вдохновения, поэт обращается к рабочим:

Чтоб враг лукавыми словами
Не обманул вас ни на час,
Вы знать должны, что — кто не с вами,
Тот — против вас! Тот — против вас!
Возврата нет к былым оковам.
Ваш путь один — идти вперед!
Своих вождей узнать легко вам
По всю злобному «господ»!..

Украшайте, братья, знамя ваше,
Примером став для всех времен.
Пусть это знамя будет краше
Всех затемненных им знамен!
Одно в сердцах рабочих пламя!
Один порыв в одной груди!
Пусть ваша «Правда», ваше знамя,
Свободно реет впереди!

(Т. I, стр. 433).

Газета «Правда» мобилизовала рабочий класс на самоотверженную борьбу с буржуазией, разоблачала эсеров и меньшевиков как агентов буржуазии. Статьи В. И. Ленина обличали реакционную политику Временного правительства. Буржуазия боялась «Правды» (см. стих. «Бука») и стремилась скорее с ней расправиться:

Растерзать бы «Правду» рады,
Но за ней — большевики:
Все народные полки.

(Т. I, стр. 434).

В. И. Ленин, большевики разъясняли массам, что буржуазное правительство не даст народу ни мира, ни хлеба, ни земли, ни подлинной свободы. Буржуазия и ее агентура продолжали преступную антинародную войну. Меньшевики и эсеры выдвинули лозунг революционного оборончества. Большевики учили народ, что война попрежнему носит империалистический, антинародный характер. В. И. Ленин разоблачал т. н. револю-

ционное оборончество меньшевиков: «Самым крупным, самым ярким проявлением мелкобуржуазной волны, захлестнувшей «почти всё», надо признать революционное оборончество. Именно оно — злейший враг дальнейшего движения и успеха русской революции»¹.

Д. Бедный своими талантливymi агитационными стихотворениями помогал большевистской партии обличать врагов революции. Измученный народ требовал немедленного прекращения войны. Солдаты не желали воевать. В стихотворении «Барыня» (вошло в повесть) солдат Семен Петров в письме к жене высказывает настроение солдатской массы:

Бойня начата не нами,
А царями да панами.

За чужие ж дележи
Неча лезть нам на ножи!

Сообща, ребятки, дружно
Мироедов гнать нам нужно.

(Т. I, стр. 448).

Солдаты готовы бороться за интересы народа:

Постоим за нашу долю,
За земельку да за волю!

(Т. I, стр. 449).

Временное правительство, защищая интересы капиталистов, продолжало войну до «победного конца». 18 июня 1917 года был отдан приказ армиям перейти в наступление. Наступление провалилось, русская армия понесла большие потери, начала отступать. Трудящиеся массы были возмущены кровавой политикой правительства. Д. Бедный печатает на страницах газеты «Рабочий и солдат» 2 августа стихотворение «Приказано, да правды не сказано» (позже было включено в повесть), которое скоро стало знаменитым произведением, приобрело большую популярность среди солдат. Поэт смело разоблачал контрреволюционную политику Временного правительства, его лживые лозунги, призывал к борьбе:

Нам в бой идти приказано:
«За землю станьте честно!»
За землю! Чью? Не сказано.
Помещичью, известно!
Нам в бой идти приказано:
«Да здравствует свобода!»
Свобода! Чья? Не сказано.
А только — не народа.
Нам в бой идти приказано:
«Союзных ради наций».
А главного не сказано:
Чьих ради ассигнаций?

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 24, стр. 44.

Кому война — заплатушки,
Кому — мильон прибытку.
Доколе ж нам, ребятушки,
Терпеть лихую пытку?

(Т. I, стр. 450).

152128
Убедительно, кратко и ясно поэт-большевик объяснял солдатам реакционную сущность тех, кто правит страной, кто гонит на убой миллионы рабочих и крестьян за интересы кровожадных капиталистов. Буржуазная газета «Биржевые ведомости» посвятила этому стихотворению Д. Бедного особую статью, требуя от прокуратуры немедленного принятия соответствующих мер по отношению к автору «возмутительной песни, в которой сконцентрирован яд большевистской агитации». Хотя стихотворение было подписано «Солдат Яшка — Медная пряжка», прокуратура хорошо знала, кто автор этого произведения. Власти начали преследовать Д. Бедного, он покинул Петроград и выехал в Финляндию. Поэт разоблачал злобную клевету на большевиков, распространяемую многочисленными врагами. Буржуазные партии, церковники, меньшевики, эсеры... ополчились против истинных защитников народа — большевиков. Поэт метко, язвительно обличал клеветников. Д. Бедный изображает наступление контрреволюции в июле 1917 года, когда была расстреляна (3.VII. ст. ст.) демонстрация петроградских рабочих, разгромлено помещение редакции газ. «Правда», типография «Труд», закрыты «Правда», «Солдатская правда» и другие большевистские газеты. 7 июля Временное правительство издает приказ об аресте В. И. Ленина. Кто пошел походом против революции?

Воры, сыщики, громилы,
Биржевые крокодилы,
Толстосумы — живоглоты,
Мироеды — патриоты —
Все, кто был царям оплотом,
Кто кормился кровью-потом
Обездоленного люда...

(Т. I, стр. 463).

Меньшевики и эсеры помогали черносотенцам в их контрреволюционном походе. Д. Бедный дает правильную оценку заговору генерала Корнилова, который 25 августа двинул на Петроград воинские части, чтобы в крови подавить революцию, создать правительство военной диктатуры, расправиться с коммунистами («Мне правительство не мило, бунтарей не догромило»).

Под руководством большевистской партии рабочие и революционные воинские части разгромили банды Корнилова. Д. Бедный показывает, что трудовое крестьянство убеждается в том, что ни буржуазные партии, ни эсеры и меньшевики не отдадут помещичьей земли крестьянству. В России есть одна партия — партия большевиков, которая полна решимости уничтожить помещиков и буржуазность и передать землю тру-

довому крестьянству. Крестьянская беднота считает, что большевики — единственные ее защитники. Поэт рисует, как крепнет боевой союз рабочего класса и бедного крестьянства. В образе ходока Тита поэт показывает рост политического сознания основной массы трудового крестьянства, которое переходит на сторону рабочего класса, руководимого большевиками-ленинцами. В деревне крестьяне решили послать в Питер дельного мужика Тита, чтобы тот досконально узнал «кто стоит за мужика». В деревню дошли слухи, что «эсеры — продумные лицемеры, что их речи — пустозвон». Тит побывал в столице, присутствовал на совещании эсеров, был в Смольном, потом в Москве. Вел долгие беседы с большевиками, прислушивался к разным мнениям, соображал. Тит приходит к выводу — эсеры обманывают крестьянство. Они — «не народ, а просто слякоть!» Их политика — «сжать покрепче бедняков», чтобы эта «рвань»

По указочке ходила,
По указочке б жила,
Крякнуть, охнуть не могла.

(Т. I, стр. 473).

Неизгладимое впечатление на Тита произвело посещение большевистского штаба — Смольного:

Вот, подумал я, откуда
Ожидать нам надо чуда,—
Чуда, бунта — все равно:
Бунтовать бы нам давно!

(Т. I, стр. 474).

«Истинный заслон» — так Тит называет большевиков-ленинцев. От имени тружеников земли Тит заверяет большевиков:

Все за вас мы, братцы, станем,
Всей землей за вас потянем —
Назначайте только час,
А уж мы поддержим вас.

(Т а м же).

В словах Тита отражены взгляды обездоленного царизмом и буржуазией русского трудового крестьянства накануне Октябрьской революции. В Питере и в Москве Титу объяснили, что эсеры и меньшевики — агентура буржуазии, кроме кабалы ничего от них крестьянство не получит. Тит также понял, что разговоры меньшевиков об естественной смерти капитализма — небылицы, обман. Трудовой народ не собирается терпеливо ждать, пока сам собой умрет капиталистический строй. Тит убежден, что большевики правы — капитализм в России нужно уничтожить в самое ближайшее время:

Можно с этим Капиталом
Дело круче повернуть:
В бок ножом его пырнуть!
Чай, побольше будет прока,
Коль подойдет он до срока!

(Т. I, стр. 478).

После победоносного Октября Тит борется против врагов революции. Образ Тита — типическое обобщение, ярко показывающее, что бедное крестьянство пошло за большевистской партией, стало подлинным союзником рабочего класса, энергично участвовало в Октябрьской революции и гражданской войне.

Переход трудового крестьянства на сторону большевиков, а значит и революции, Д. Бедный убедительно показал в «Письме Яким Нагого». Образ Яким Нагого в повести «Про землю, про волю, про рабочую долю» есть исторически-закономерное развитие некрасовского образа Яким Нагого из поэмы «Кому на Руси жить хорошо». Яким Нагой в повести Д. Бедного житель Подтянутой губернии, прежней Пустопорожней волости, той же деревни Босовой. Этим поэт желает сказать, что положение русского трудового крестьянства накануне Октября 1917 года оставалось таким же нищенским, каким оно было в 60—70 годы XIX века, когда жил Н. А. Некрасов. В поэме «Кому на Руси жить хорошо» Яким Нагой «до смерти работает, до полусмерти пьет...» Плодами его тяжелого труда пользуются другие. Он еще терпит эксплуатацию и несправие. В повести Д. Бедного Яким Нагой — сознательный, революционно настроенный крестьянин, горячо призывающий солдат и «люди мастеровой» постоять за интересы всего угнетенного народа. Яким убеждает солдат не верить лживым словам властей, говорит, что угнетатели готовятся выступить против народа, чтобы задушить революционный порыв масс, разоблачает лозунг буржуазии: «Война до победного конца!» «Во здравие захватчиков, во славу их мощны!» Он упрекает солдат в том, что они пошли на поводу у буржуазии, у Временного правительства. Нельзя доверяться обманщикам, «господским потаковщикам». Если мы будем верить посулам, которые народу обещают капиталисты и заслушиваться «песенок», что «власти завели», то останемся холопами, вечными рабами господ, не видать нам свободы и земли. Яким призывает к революционной бдительности, он страстно обличает буржуазию, говорит о ней, как о ненасытном кровожадном звере. Это она организовала мировую бойню, для ее прибылей пролито море народной крови, засеяны поля «крестами надмогильными». Яким призывает прижать господчиков, грабителей-насилльников так,

Чтоб им дыханья не было,
Чтоб затрещали косточки.
Чтоб жирная да толстая
Кишка их сразу лопнула...

(Т. I, стр. 455—456).

Яким Нагой горячо призывает солдат выполнить волю трудящихся — уничтожить буржуазию. Победы можно достичь, если выступят единой боевой силой рабочие, солдаты и крестьяне. В своем призыве Яким поднимается до ораторского пафоса:

Единым горем вскормлены,
 Единой волей спаяны,
 Своею силой гордые,
 В своем решенье твердые,
 Ряды сомкнувши стройные,
 Железные, спокойные,
 За наше дело общее,
 За наше дело правое,
 За долю всенародную,
 Пойдите до конца!

(Т. I, стр. 457).

Страстное «Письмо Якима Нагого» утверждало, что чаяния и устремления трудового крестьянства сливаются с делом рабочего класса, с делом революции, что только революционная борьба народа и армии под руководством большевиков принесет победу над буржуазией.

В повести Д. Бедный сатирически рисует врагов народа. Сельские эксплуататоры показаны в типических образах кулака-миродея Прова Кузьмича, попа Ипата, купца-заводчика Гордеича. Пров Кузьмич отлично приспособился к военным условиям, быстро сообразил «что война — не божий бич», а источник колоссальных доходов, если имеешь деньги для оборота. Втершись в земскую управу, Пров Кузьмич очень успешно начал вести дела:

На свой риск зерна закупит,
 С интендантства втрое слупит,
 С интендантами в тиши
 Вместе делит барыши.

(Т. I, стр. 383).

Деревня попала в полную зависимость к мироеду-спекулянту. Крестьяне гнут спину перед ним. Хищник торжествует:

«Пров Кузьмич, займи десятку!»
 «Пров Кузьмич, возьми лошадку!»
 «Пров Кузьмич, продай зерна!»...
 Прова линия верна:
 Даст займы, лошадку купит,
 Меру-две зерна уступит,
 Купит даром, а продаст...
 Маху жох-мужик не даст!

(Т. I, стр. 384).

Одним народным словечком «жох» поэт метко охарактеризовал Прова как жадного хищника, пройдоху-плута, который стал полновластным хозяином деревни: «всем, кто сир и кто убог мироед — и царь и бог». Сыновья Прова не собираются проливать кровь за отечество. Их Пров пристроил на завод к куму Гордеичу, купцу-заводчику.

Не все в деревне гнут спину перед Провом. Солдат Тришка (на войне был отравлен газом) перед народом разоблачает Прова-хищника, плута, врага бедноты. После Февральской революции Пров Кузьмич — ярый защитник эсеров, уговаривает

крестьян вступать в эсеровскую партию. Поэт высмеивает Прова — «политика», «агитатора», показывает, что он невежественный человек, что его агитация лжива. После Октября кулак Пров и поп Ипат — злейшие враги Советской власти. В образе Прова Кузьмича поэт убедительно отразил наиболее типические черты кулачества — хищничество, алчность, развращенность, злобную враждебность к трудовому народу.

Д. Бедный — большой мастер сатирического портрета. Он создает целую галерею портретов-характеристик деятелей царской и буржуазной России: Николая II, Распутина, главарей Государственной Думы, Протопопова, Милюкова, Корнилова, Керенского, вожakov меньшевиков, представителей эсеровщины. Меткость, сатирическая острота словесной характеристики особенно ярко проявились в изображении Николая II, Керенского, меньшевиков Либеры и Дана. Поэт нарисовал выразительный портрет интеллектуально ограниченного, но жестокого последнего русского царя. Бестолковость, жестокость, кровожадность, склонность к алкоголизму подчеркиваются поэтом в характеристике Николая II:

Всюду слухи, всюду — толки,
Как у нашего Миколки,
Православного царя,
Мозгу, правду говоря..
Нету мозгу, есть замашки —
Больше всё насчет рюмашки.

(Т. I, стр. 395).

Характеризуя председателя Временного правительства Керенского, поэт доводит сатирическое изображение до памфлета. Говорливый адвокат в Государственной Думе старался выдавать себя за демократа. Поэт указывает на демагогию, политическое лицемерие Керенского, который

С бедной братией лукавил,
С богачами жил в ладу
И дудил в одну дуду.

(Т. I, стр. 482).

Поэт издевается над попытками Керенского приостановить революцию и перевести страну на путь буржуазно-конституционного развития, на путь буржуазного парламентаризма:

Черный люд мы успокоим:
Предпарламентик устроим,
Членов так мы подберем,
Чтоб не пахло бунтарем.
Словом, будет — говорильня,
И буфетик, и курильня.

(Т. I, стр. 483).

Д. Бедный бичует меньшевистских лидеров Либеры и Дана, угодничающих перед буржуазией и ее вожакoм Милюковым.

Поэт клеймит предательство, холуйство, лакейство Либера и Дана:

Пред военным барабаном,
Мастера на шуточки,
Танцевали Либер с Даном.
Взявшись за ручки.
«Либердан!» — «Либердан!»
Счету нет коленцам.
Если стыд кому и дан,
То не отщепенцам!

На Москве устроив танцы
Сообща с врагами,
До упаду либерданцы
Дрыгали ногами¹
«Либердан!» — «Либердан!»
Что же вы, ребята?
Баре сели в шарабан
Живо на запятки!

(Т. I, стр. 465—466).

Милюков приветствовал меньшевистских лидеров за то, что они защищали политику буржуазии. Хлесткая кличка «Либердан», впервые употребленная Д. Бедным, была неоднократно использована В. И. Лениным в политических статьях, направленных на разоблачение контрреволюционной политики меньшевиков. В статьях: «Из дневника публициста», «Письмо товарищам», «О героях подлога и об ошибках большевиков», «Кризис назрел», в «Письме в Центральный Комитет РСДРП», написанных в сентябре — октябре 1917 года, В. И. Ленин клеймит Либерданов как лакеев буржуазии, как контрреволюционеров. «С массами рабочей и крестьянской бедноты г. г. Либерданы, Церетели и Черновы порвали, от них они отошли», — писал Ленин в статье «О героях подлога и об ошибках большевиков»². В «Письме товарищам», опубликованном в газете «Рабочий путь» 19, 20, 21 октября 1917 г., Ленин писал: «Либо переход к Либерданам и открытый отказ от лозунга «вся власть Советам», либо восстание. Средины нет...»³ и др.

Лакейство и угодничество меньшевиков напоминает нам пресмыкательство перед буржуазией нынешних правых социалистов в странах капитала.

В «Заключении», написанном в октябре 1920 года, Д. Бедный славит батрака Ивана. Эксплуататоры считали Ивана дураком. Ныне Иван у власти —

В руки вожжи взял умело
И уверенно и смело

¹ Меньшевики и эсеры принимали участие в Московском Государственном Совещании в августе 1917 года и защищали Временное правительство.

² В. И. Ленин, Соч., т. 26, стр. 25.

³ В. И. Ленин, Соч., т. 26, стр. 171.

На неезженном коне
Покатил по целине.

(Т. I, стр. 486).

Рабочий класс и трудовое крестьянство России после Октября начали неведомый в истории человечества путь к социализму. Иван — олицетворение трудового народа нашей страны — идейно близок Ивану из поэмы В. В. Маяковского «150000000». Иван одержал всемирно-историческую победу, освободил одну шестую часть Земли от ига поработителей, указал пролетариату других стран истинный путь к новой счастливой жизни, путь к коммунизму. Но не все довольны Советской властью и колоссальными изменениями в жизни. Осталась еще тля — бывшая опора царизма, буржуазной власти. «Тля бессильна, но задорна», готова в любую подходящую минуту выступить против трудящихся. Тля ищет социальной опоры. Для нее такой опорой является деревенский кулак — живоглот — мироед. Д. Бедный обладает политической дальновзоркостью, он видит, что тля — это внутренняя контрреволюция, с которой рабочий класс должен беспощадно бороться.

Поэт вскрывает антисоветскую идеологию Еремея:

Он вперед уж ни на шаг!
В нем растет наш новый враг.

(Т. I, стр. 488).

Без господ жить нельзя. Пусть они изберут царя, а крестьяне должны им покориться. Для мужиков — побольше земли и личное и вечное пользование — таково несложное мировоззрение Еремея. Еремей выразитель кулацкой идеологии. Еремею в годы гражданской войны были участниками белогвардейских, кулацких восстаний. Тля и Еремей за одно — всякими способами уничтожить Советскую власть. Они — агенты иностранных разведок, вредители. Поэт характеризует основное свойство тли:

Чтобы ей не пропадать,
Лучше родину продать
Интервенту-иноземцу,
Все равно, японцу, немцу.
Чтоб исправить свой конфуз,
С чертом хоть вступить в союз
Тля геройская готова,
Только б власть вернуть ей снова,
Только б кто-то ей помог
Нас согнуть в бараний рог.

(Т. I, стр. 491).

Д. Бедный убеждал читателя, что борьба еще не закончена, предстоят жестокие схватки с внутренними и внешними врагами. Поэт призывал трудящиеся массы сомкнуть свои ряды, быть в мобилизационной готовности для того, «чтобы волю уберечь».

Д. Бедный воспитывал у читателя уверенность в полной победе рабочего класса над его врагами:

Тешусь, братцы, я не блажью,
Верю я, что силу вражью
Мы сразим. Хотя пока
И трещат у нас бока.

(Т. I, стр. 489).

Повесть «Про землю, про волю, про рабочую долю» — произведение подлинно реалистическое. В «Запеве» повести поэт заявил, что он будет рассказывать о событиях и людях «С правдой-истинной в ладу», т. е. правдиво, реалистически. Ясная мысль поэта выражается в простой, доступной широчайшим массам читателей, форме. Д. Бедный умел сложные политические события изображать предельно ясно, понятно.

В основе сюжета повести лежит изображение великого социального конфликта между трудовым народом России и эксплуататорами. Повесть отличается напряженностью действия, драматизмом многих событий (описание эпизодов периода первой мировой войны, событий Февральской революции, похода контрреволюции против большевиков в июльские дни, корниловщины). Д. Бедный изображает народ в важнейший период его истории. Главное внимание поэт уделяет изображению народных масс в революционном стремлении уничтожить своих извечных врагов — царизм, буржуазию.

Повесть истинно народное произведение. Поэт страстно защищает интересы трудового народа, выступает пламенным агитатором и пропагандистом коммунистических идей, глубоко искренне заинтересован в победе рабочего класса, большевистской партии. Интересна композиция повести. Д. Бедный расширил рамки повести путем включения в нее ряда фельетонов, стихотворений. Это дало возможность поэту охватить изображением большой круг важнейших исторических событий 1915 — 1917 годов. В повести Д. Бедный прославляет героическое, отрицает реакционное. Поэт патетически утверждает коммунистические идеалы («Под знамя «Правды», «Разрыв-трава» и др.), гневно негодует, сатирически разоблачает эксплуататоров («Колобок», «Контрразведчики», «Либердан», «Барские слезы» и др.), горячо призывает к борьбе против врагов («Рабочие—солдатам», «Письмо Якима Нагого» и др.). В повести поэт сумел создать ряд типических образов—носителей новой социалистической идеологии (Козлов, Маша), а также нарисовал целую галерею сатирических, отрицательных образов — защитников старых реакционных устоев жизни. Каждый сатирический образ, созданный поэтом, — это художественное обобщение, правдиво отражающее враждебный мир. Д. Бедный — мастер социального портрета. Надо отметить, что поэт мало интересуется психологическими переживаниями своих персонажей. Это, несомненно, недостаток его творческого метода.

Предельно ясен язык поэта: синтаксис прост, фраза отчетлива — ясно и убедительно выражает мысль автора. Язык меткий, полон народного юмора. Выразительны речевые характеристики персонажей. Невежественность Распутина ярко проявляется в его речи. Так, обращаясь к премьер-министру Штюмеру, он говорит:

Вот шта, милай: так и так.
Сам смекаешь: не дурак!

(Т. I, стр. 397).

Речь эсеровского агитатора разоблачает его перед крестьянскими массами как ярого защитника так называемых «культурных хозяев» — помещиков и кулаков. Хитрая демагогия эсера родила сомнение у мужиков:

Чтой-то барин будто брешет,
Брешет — глазом не мигнёт,
И куда он, ирод, гнёт?

(Т. I, стр. 442).

Речь кулака Прова Кузьмича дает читателю ясное представление, что он — неуч, что его агитация записываться «на предмет земли и воли», в партию эсеров, носит примитивный, убогий, фальшивый характер.

В повести сильны традиции русского народного творчества. Горечь девушки, провожающей в солдатчину своего милого, слышится в «Песнях народных», взятых Д. Бедным из сборника А. Соболевского «Великорусские народные песни». Поэт, творчески используя многие жанры русского фольклора, делал свои произведения доступными массовому читателю. В повести находим задорную веселую плясовую песню, ряд частушек («Ой вы, немцы-супостаты, из-за вас идем в солдаты...»), солдатскую песню («У ворот мамзель стоит») с припевом из народной песни «Ах, калина, ах, малина», сказки «Колобок», «Разрыв-трава», в которых поэт сумел воплотить глубокие политические идеи, «Барыню» (окопную), сатирическую побывальщину «Барские слезы», былинный сказ («Ой вы, головы, головушки кручинные...»), басню «По бабушку», детскую песенку («Воробушек воробушку: «Чирик, чирик, чирик!»). В повести встречаются мотивы городского фольклора в творческой переработке поэта: «Как у питерских господ...», «Контрразведчики», пародийные сатирические песенки «Бука», «Похороны». Поэт творчески использует в повести народные пословицы и поговорки. В тексте встречаются следующие пословицы: «Чтоб спастися от огня, прыгать в полымя»; «Ведь дела — хоть в гроб ложись»; «Хоть в мешке не спрятать шила», «На чужой, — ворчит, — роток не накинешь-де платок»; «Волка ноги берегут»; «Ваське, стало, карты в руки»; «Кто посеял, кто пожал»; «Ковать железо надобно, покамест горячо»; «Меньшевистские «вожди» — от козла удою жди!..»; «Видно птицу по полету»; «Наше дело — сто-

рона»; «Но когда Собора ждать? Надо надвое гадать!»; «На миру, как говорится, смерть красна и труд спорится»; «Но, ожегшись на войне, мира трусил он вдвойне»; «Это все нам — трынтрава»; «Нужда скачет, нужда пляшет» и др.

Из народного творчества поэт берет образ «нужды-горюшка», «лиха». В повести встречаются меткие народные выражения («Взять их, гадов, всех под жабры!» и др.), сравнения («Меньшевик пошел с эсером, словно дама с кавалером», «Сядем мы, как раки на мели» и др.). Д. Бедный в повести творчески использует образы, позаимствованные им из произведений Н. А. Некрасова. Из стихотворения Некрасова «Забывтая деревня» Д. Бедный заимствует образ бабушки Ненилы, олицетворяющий народную бедность.

Творчески переосмыслил Д. Бедный некрасовский образ крестьянина Якима Нагого из поэмы «Кому на Руси жить хорошо». Д. Бедный использует гротеск («Либердан»), памфлет (образ Керенского), употребляет хлесткие, чрезвычайно выразительные клички, которыми клеймит врагов революции: «Милюков — сладкопевец Дарданельский», «Церетели и Авксентьев — угоднички» и др.

В повести «Про землю, про волю, про рабочую долю» Демьян Бедный прославлял революционные массы, которые под руководством Коммунистической партии боролись за власть, разоблачал царизм, буржуазию, эсеров, меньшевиков, Временное правительство — «правительство империалистической бойни, правительство охраны капиталистов и помещиков от народа»¹, воспитывал в массах веру в победу социалистического строя в нашей стране.

Повесть укрепляла позиции социалистического реализма, как творческого метода, в русской поэзии.

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 26, стр. 55.

В. І. ОМЕЛЬЧЕНКО.

кандидат філологічних наук

РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА КРИТИКА 50—60-х РОКІВ ХІХ ст. ПРО НАРОДНІСТЬ ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Героїчна діяльність великих революційних демократів 40—60-х років була окрилена визвольною боротьбою народу, шуканням шляхів визволення в період, коли «усі суспільні питання,— за характеристикою В. І. Леніна,— зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»¹.

В період революційної ситуації 1859—1861 рр. основне суспільне питання — питання боротьби з кріпосним правом — внесло остаточно і ясне розмежування класових сил російського суспільства. З одного боку — кріпосники-поміщики на чолі з «поміщицьким царем», з другого боку — багатомільйонне селянство. З одного боку — ліберальна буржуазія, що стала на шлях прямої угоди з царем та кріпосниками і була головним ворогом визвольного руху, з другого боку — революційні демократи на чолі з Чернишевським, які, відстоюючи корінні інтереси покріпаченого селянства, виступали за революційне повалення старого режиму.

В статті «Селянська» реформа і пролетарсько-селянська революція», характеризуючи історичні і суспільно-політичні умови проведення реформи 1861 р., В. І. Ленін вказував, що ліберали того періоду і Чернишевський були представниками двох історичних тенденцій, двох історичних сил, які визначали результат боротьби за нову Росію. Якщо ліберали хотіли «визволити» Росію «зверху», не руйнуючи ні влади царя, ні землеволодіння поміщиків, то Чернишевський виступав за революційне повалення всіх старих властей².

Революційних демократів В. І. Ленін назвав попередниками російської соціал-демократії. Вони були попередниками великої

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 455.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 85—86.

Комуністичної партії, яка в жовтні 1917 р. підняла і повела народні маси на соціалістичну революцію, що назавжди скинула в нашій країні ярмо царизму і капіталізму.

В умовах неймовірно-тяжкого гніту самодержавно-кріпосницької системи художня література та літературна критика були майже єдиним засобом пропаганди революційних ідеалів.

Звернувшись до зброї слова, великі революційні демократи 40—60-х років відкрили цілу епоху в історії вітчизняної літератури і критики.

Російська революційно-демократична естетика, заснована Белінським і творчо розвинена Чернишевським і Добролюбовим, — найпрогресивніша домарксистська реалістична естетика. Зв'язана з матеріалізмом, з революційним світоглядом, естетика Белінського, Чернишевського, Добролюбова незрівняно підноситься над естетикою західноєвропейських реалістів домарксового періоду.

Основна вимога російської революційно-демократичної естетики до творів мистецтва і літератури — необхідність їх тісного зв'язку із суспільним життям, з політикою і наукою, необхідність їх служіння справі прогресивного розвитку, справі інтересів народу.

В статті «Черты для характеристики русского простонародья» Добролюбов визначив основне конкретно-історичне завдання реалістичної літератури, яке полягало в тому, щоб «переслідувати залишки кріпосного права в суспільному житті і добивати породжені ним поняття, возводячи їх до корінного їх начала»¹, тобто в пропаганді ідеї знищення самих основ самодержавно-кріпосницького ладу.

Розвиваючи матеріалістичні літературно-естетичні погляди В. Г. Белінського, Чернишевський і Добролюбов в 50—60-х роках очолили боротьбу демократичного напрямку в літературі й критиці за високу революційну ідейність, реалізм і народність мистецтва. В основних моментах своєї літературно-естетичної концепції до них примикав Герцен.

Всупереч ідеалістичній естетиці Гегеля, яка відривала мистецтво від дійсності, Чернишевський у своїй геніальній дисертації «Эстетические отношения искусства к действительности» стверджував, що саме поняття прекрасного має своє коріння в реальному житті, в реальних потребах і прагненнях людини. Великий вчений дав глибокий аналіз залежності ідеалу краси від становища і способу життя того суспільного класу, в середовищі якого він виникає, і, як справжній демократ, висунув

¹ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. II, ГИХЛ, 1935, стор. 259, (Переклад тут і далі наш — В. О.)

на перший план той ідеал, який складається в середовищі трудового народу, зокрема трудового селянства.

Чернишевський і Добролюбов, виступаючи з критикою теорій «мистецтва для мистецтва», проти представників буржуазно-дворянської літератури і критиків типу Дружиніна, Григор'єва, основним критерієм оцінки творів мистецтва, зокрема літератури, ставили їх ідейну, суспільно-політичну спрямованість. За цим критерієм вони високо підносили передову реалістичну літературу, протиставляючи її занепадницькій літературі. Форму художнього твору вони цілком підпорядковували вимогам ідейного змісту.

Розвиваючи літературно-естетичні положення Белінського, революційні демократи 50—60-х років піднесли на новий ступінь принцип реалізму в мистецтві. В статтях і висловлюваннях про Пушкіна, Гоголя, Островського, Салтикова-Щедріна та інших письменників Чернишевський наголошує на реалістичному відтворенні дійсності в їх творах. З особливою силою він підкреслював роль і значення «гоголівського» напрямку в літературі — напрямку критичного реалізму. Добролюбов, як і Чернишевський, виходячи з позицій «реальної критики», також ставив високі вимоги до творів справжнього мистецтва. Він розглядав літературу, як один з важливих елементів суспільного розвитку. Блискучі публіцистичні і критичні статті Добролюбова «Темное царство», «Луч света в темном царстве», «Что такое обломовщина?», «Когда же придет настоящей день?» та інші є класичними зразками революційно-демократичної критики і публіцистики і ввійшли в золоту скарбницю вітчизняної реалістичної критики.

Російські революційні демократи 50—60-х років високо піднесли принцип народності в мистецтві, тісно пов'язуючи його з принципами реалізму та високої ідейності. Опираючись на нові успіхи літератури, Чернишевський і Добролюбов розвинули далі теоретичні положення Белінського про народність у літературі. Вони розглядали прогресивну літературу, як вираження самосвідомості народу, як могутню силу, що рухає народні маси по шляху історичного розвитку.

Загальна політична боротьба між буржуазно-ліберальним табором, з одного боку, і революційно-демократичним табором, з другого, в питанні шляхів розвитку російського суспільства в 40—60-х роках яскраво відбилася в літературно-теоретичних дискусіях того часу, і зокрема в оцінках і в боротьбі навколо Т. Г. Шевченка.

Літературно-критична боротьба навколо Шевченка, що виражала собою зіткнення різних суспільно-політичних поглядів на мистецтво, розгорнулася зразу ж після виходу в світ у 1840 р. першого «Кобзаря».

Реакційно-консервативна преса, відбиваючи інтереси самодержавства, з одвертим презирством і випадками накинулася на українську поезію молодого Шевченка. Так, з негативними, повними ненависті до української мови і літератури, рецензіями виступили журнали «Сын отечества» та «Библиотека для чтения». Проте вони не могли в той же час не визнати таланту українського поета. Консервативний журнал «Маяк» рецензією Корсакова намагався збити Шевченка в бік пасивного, реакційного романтизму. В 1841 р. в рецензіях на поему «Гайдамаки» журнали «Маяк» і «Москвитянин», торкаючись романтизму твору і фальсифікуючи його революційний зміст, обгрунтовували теорію реакційного романтизму і офіційної народності.

Російська прогресивна критика, очолювана Белінським, ще в 40-х роках завдала нещадного удару по всіх явно підступних і одверто ворожих виступах реакційних журналів, взяла під захист молодого поета, а в його особі і всю передову українську літературу.

Оцінка Белінським перших творів Шевченка впливає з концепції, із загальних принципів літературно-естетичної теорії критика революціонера-демократа, з його вимог реалізму, народності й високої ідейності літератури. Це питання значною мірою вже висвітлене в книзі І. І. Басса «В. Г. Белінський і українська література 30—40-х років XIX ст.».

Відомо, що, працюючи в «Отечественных записках», в травневому номері журналу за 1940 р. Белінський вмістив рецензію на «Кобзар». Рецензія з'явилася без підпису. Радянські вчені, знавці текстів Белінського, В. С. Спиридонов і Ф. Я. Прийма переконливо довели, що автором її був великий критик. У своїй рецензії В. Г. Белінський радо привітав українського поета, відзначив теплоту і безпосередність його творів, їх близькість, спорідненість з українськими народними піснями, їх оригінальність. Всупереч реакційним журналам, Белінський виступив на захист прав української мови і літератури. Позитивним відгуком на Шевченків «Кобзар» був виступ «Современника», редактованого Плетньовим, і «Литературной газеты», в якій також співробітничав Белінський. В рецензії вказувалось, що у віршах Шевченка багато глибокого почуття, що в них дихає гаряча любов до батьківщини.

Російська прогресивна, демократична критика, оцінюючи ранню творчість Шевченка, уже в 40-х роках вказувала на народність і патріотизм, як на основні риси творчості поета.

В цей час Белінський вів нещадну боротьбу за реалізм у літературі, за її високу ідейність і справжню народність, проти теорій «чистого мистецтва», проти реакційного романтизму й офіційної народності, які проповідували зокрема «Маяк» і «Москвитянин». Не зрозумівши революційного змісту поеми

Шевченка «Гайдамаки» і взявши до уваги той факт, що захвальовальна рецензія на поему була надрукована в реакційному журналі «Маяк», проти якого виступав критик, він помилково дав негативну оцінку творові поета. Проте рецензія Белінського, вміщена в «Отечественных записках» у 1942 р., не являла собою повного аналізу ідейного змісту твору і своїм вістря спрямована, насамперед, проти облудно-реакційної критики, що прагнула заплутати молодого Шевченка в свої тенета, відвернути його від питань боротьби із кріпосницькими порядками в Росії.

Розвиваючи далі боротьбу проти реакційного трактування народності в літературі, Белінський в 1844 р. в рецензії на книгу «Молодик» за 1843 р. № 3 на сторінках «Отечественных записок» розвінчав ідеалістичне і націоналістичне розуміння М. Костомаровим народності літератури, і зокрема народності Шевченка. В статті «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке», вміщеній у «Молодику» за 1843 р., Костомаров вказував на національну мову Шевченка, як на одну з основних ознак його народності. «Народність,— відповідав Белінський,— полягає не в наріччі або мові, якою говорить простий народ, а в душі і в характері всього народу¹. Народність літератури, народність письменника, за Белінським, полягає, насамперед, в тому, як письменник зумів передати духовне життя народу, відтворив його соціальне становище, яким і визначається «дух і характер» народу.

Навколо побіжного і помилкового виступу Белінського в 1842 р. буржуазні націоналісти з підлою метою посіяти недовір'я і ворожість до великого російського народу і його культури довгий час здіймали шалений галас.

Іван Франко, завдаючи удару по буржуазно-націоналістичних версіях, перший правильно зрозумів виступ Белінського і в листі до Пипіна вказував, що незважаючи на не зовсім справедливую критику «Гайдамаків», російський критик зробив великий загальний вплив на Шевченка, допоміг поетові утвердитися на революційно-демократичних позиціях.

Радянським літературознавством тепер доведено, що Шевченко, перебуваючи в Петербурзі, зустрічався з Белінським, зокрема на квартирі в А. Струговщикова, і був особисто знайомий з критиком. Поет був читачем «Отечественных записок», в яких з 1846 р. працював Белінський, а також читачем «Современника», де критик співробітничав з 1847 р. Літературно-критичні і публіцистичні статті Белінського, які він друкував у цих журналах і в яких теоретично обґрунтовував метод критичного реалізму, підносив принцип народності і високого суспіль-

¹ В. Г. Б е л и н с к и й, Полное собрание сочинений, т. XII, стор. 420.

ного значення літератури, його статті про реалістичну гру Щепкіна на сцені, з яким в цей час Шевченко встановлював дружні стосунки,— вся кипуча діяльність великого російського революціонера-демократа, володаря дум свого часу, була одним із важливіших стимулів для утвердження поета на революційно-демократичних позиціях, на позиціях критичного реалізму в творчості.

В другій половині 50-х — на початку 60-х років, у зв'язку з розвитком загальної політичної боротьби між ліберально-буржуазним і революційним таборами, боротьба навколо Шевченка посилилась. Про це свідчить хоч би той факт, що на видання «Кобзаря» 1860 р. було 12 відгуків у періодичній пресі різних напрямків у той час, коли на перше видання зареєстровано лише 7 відгуків.

Основним питанням, по якому загострилася боротьба навколо Шевченка між представниками різних напрямів у критиці 50—60-х років, було питання народності поета і визначення його місця в літературному процесі.

Реакціонери і ліберали, вкладаючи в поняття народності апологетику старих патріархальних звичаїв і устоїв, віджилих форм життя, фальсифікували творчість поета, намагалися притупити ідейну гостроту його творчості.

Реакційні учасники «Основи», яким ліберально-націоналістичні співробітники журналу Куліш і Костомаров охоче надавали сторінки для знущання з пам'яті великого Кобзаря, зразу ж після смерті поета стали паплюжити його творчість.

Автор статті «Несколько слов о народности в религиозной жизни», заховавшись під ініціалами Г. Т., в 4 номері журналу за 1861 р. заговорив про Шевченка в дусі офіційної народності. Характеризуючи вірші поета, автор статті робить ціле «відкриття»: «Шевченко — поет народний в повному розумінні цього слова, але хто не помічав, що в його народній поезії релігійність світиться яскравими променями»¹. Далі він наводить слова і фрази, які вживав поет, такі, приміром, як «боже слово», «серце по волі з богом розмовля» тощо. Торкаючись ідейного змісту поеми «Гайдамаки», автор вважає, що віра, релігія є тією провідною силою, яка підіймає і веде повстанців на боротьбу. Тут же він поспішно робить застереження, що поет, мовляв, співчував своїм героям не за їх «криваві розправи», а, насамперед, за «народно-християнську ідею».

Не може бути сумніву, що така оцінка творчості поета могла стати прийнятною навіть для офіційних урядових кіл російського царизму.

Атеїзм Шевченка, антирелігійне спрямування його творчості,

¹ «Основа», 1861, № 4, стор. 136.

те, що «усе брехня — попи й царі», — зрозумілі без доказів, а вживання поетом таких слів, як «бог», «бсжий» тощо, було в нього своєрідним поетичним прийомом; ці слова, як у свій час вірно відзначив Іван Франко, «не мають ніякого догматичного, релігійного значення»¹. Відомо, що подібними поетичними художніми засобами користувалися й інші прогресивні письменники, зокрема Пушкін, Лермонтов.

В папложенні творчості Шевченка ще далі від згаданого автора пішли Куліш і Костомаров. Своє «розуміння» народності літератури з позицій українського буржуазного націоналізму Куліш розвиває в «Передньому слові до громади» (альманах «Хата»), в статтях, що друкувалися в «Основі», зокрема «Обзор украинской словесности», «Характер и задачи украинской критики» та інших. Роблячи брудні наклепи на прогресивну російську літературу і критику, він твердить про якесь «особливе становище» української літератури, про її «відрубність» і «виключність».

Національна замкнутість, ідеалізація старосвітського патріархально-хуторянського побуту, християнська миролюбність — такі основні риси «народності» літератури визначає Куліш. З цього погляду він вважає однаково народними всіх українських письменників.

Християнська миролюбність, як одна з основних рис «народності», приписується Шевченкові в статті «Значение Шевченко. Проводы тела его на Украину»², яка, за всіма ознаками, належить Кулішеві. Автор статті, оббріхуючи народного поета, непримиренного борця проти самодержавства, не зупинився перед тим, щоб нав'язати йому ідеї всепрощення, «примирливе ставлення навіть до ворогів»³.

В основних моментах «оцінки» творчості Шевченка з Кулішем перекликається ліберал М. Костомаров. В поглядах Костомарова на історію, на народ, на народність літератури зокрема, виразно виявився його ідеалізм, запозичений ним з філософської ідеалістичної концепції Гегеля. Його думки про «саморозвиток у тій формі, в якій вказує внутрішнє тяжіння»⁴, його проповідь християнської моралі наскрізь проінняті ідеалістичним духом.

Костомаров, як і Куліш, розглядав кожний народ в цілому, без поділу на класи, без класових суперечностей і боротьби й проповідував класовий мир всередині кожного народу. Ва-

¹ І. Франко, «Літературно-критичні статті», К., 1950, стор. 100.

² «Основа», 1861, № 6.

³ Там же, стор. 6.

⁴ «Отечественные записки», 1860, № 3, стор. 47. Стаття «Кобзар» Т. Шевченка» без підпису; за змістом і напрямом думок належить М. Костомарову, який в цей час відігравав у журналі значну роль.

жаючи Шевченка не українським, а загальноросійським поетом, який лише писав на одному із двох наріч, Костомаров зображував його співцем «миру і любові», «поетом-утішителем», який, мовляв, подав голос від імені всього народу і за яким «заговорить весь народ і скаже одногосно: це — моє», а пісню його «може заспівати, тепер цілий народ»¹.

Проте, які б красномовно-витієваті фрази про «християнську миролюбність» Шевченка, як одну з головних рис його «народності», не виголошував Костомаров, він не міг не визнати, що коли Шевченко прочитав йому в 1845 р. ненадруковані твори (очевидно, «Сон», «Кавказ»), його «обвіяло страхом», бо «муза Шевченка розкривала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було заглянути туди...»².

В цьому мимовільному визнанні Костомарова яскраво постає і злякана перед страшною правдою життя, розкритою поетом, постантя ліберала, і необ'єктивна оцінка ним народності Шевченка.

Глумлячись з пам'яті великого поета революціонера-демократа, який все життя віддав боротьбі проти царизму, проти поміщицько-кріпосницького ладу, Костомаров голосливо і зухвало заявляв про те, що «Шевченко громадянином ніколи не був і залишався поетом і в літературі і в житті»³.

Таким чином, критик-ліберал прагнув принизити високу ідейність, притупити революційну гостроту шевченківської поезії, применшити її громадянський пафос.

Подібними фальсифікаторами творчості Шевченка були і український письменник-ліберал Д. Мордовцев, який хитро-мудро «доводив», нібито поет підносив у своїх творах ідею класового «миру і любові»; і російський критик-слов'янофіл А. Григор'єв, що вбачав народність поета лише в зображенні ним побуту і звичаїв народу.

Причиною одвертих грубих випадів проти Шевченка з боку реакціонерів Кулжинського і Аскоченського була революційно-демократична тенденційність і справжня народність творчості великого поета.

Взявши під захист від нападок і фальсифікацій творчість Шевченка з боку ліберально-націоналістичних і одверто реакційних критиків в українській і російській літературах, російські революційні демократи 50—60-х років з матеріалістичних і революційних позицій вперше правильно роз'яснили суть народності поета.

Погляди великих російських революційних демократів на народність Шевченка безпосередньо зв'язані з їх боротьбою за

¹ «Основа», 1861, № 4.

² Там же, стор. 49.

³ Там же, стор. 54.

реалізм і народність літератури, за її суспільно-політичне значення.

Розвиваючи принцип народності в мистецтві, революційні демократи 50—60-х років розглядали літературу як важливий засіб пропаганди ідей революційного демократизму. Чернишевський і Добролюбов велику увагу приділяли ролі народних мас в історії, вважаючи, що народ є рушійною силою суспільного розвитку, суспільного прогресу. Тому література, яка відбиває суспільне життя, не може стояти осторонь народу, осторонь його інтересів, його потреб. Завдання селянської революції вимагало від літератури зближення з народом. Виступаючи проти «теорій» «чистого мистецтва», проповідуваних лібералами, слов'янофілами, «теорій», які заперечували реалізм у літературі, а, отже, й справжню її народність, Чернишевський і Добролюбов вимагали, щоб письменники глибоко вивчали «ступінь розвитку» народних мас і зверталися до них з доступним, зрозумілим словом, закликаючи до боротьби із самодержавно-кріпосницьким ладом. В статті «Черты для характеристики русского просонародья», висміюючи Дружиніна, який підносив «теорію» «чистого мистецтва», Добролюбов закликав письменників прислухатися до «гомону» й «гулу» народного життя.

Вимога народності літератури сформульована в статті Чернишевського «Не начало ли перемены?» Виступаючи проти ліберально-дворянських критиків типу Дружиніна, Анненкова, проти слов'янофільських органів («Русская беседа» та ін.), які визначали народність російської літератури за наявністю в ній «національного елементу», апологетики патріархальних звичаїв, побуту народного життя, Чернишевський вимагав, щоб література зображувала життя без прикрас, без ідеалізації, допомагала народові вирости політично, стати свідомим борцем проти існуючого суспільно-політичного ладу.

Говорячи про принцип народності літератури, Чернишевський виходив із двох головних ознак, якими вона, народність, повинна характеризуватися:

«1. Ступінь уваги, яку звертає література на ті чи інші предмети, визначається ступенем важливості, яку мають ці предмети в народному житті...

2. Форма художнього твору повинна бути цілком народна»¹.

Таким чином, народність літератури, що передбачає, за визначенням Чернишевського, обов'язкову єдність змісту і форми, «визначається ступенем важливості» тих питань, які піднімає література. Найважливішим питанням в епоху Чернишевського було питання боротьби з кріпосним правом. Тому справжня на-

¹ Н. Г. Чернышевский, ПСС, т. III. ГИХЛ, М., 1947, стор. 177.

родність літератури полягала у відображенні настроїв і прагнень народних мас, у відображенні необхідності революції.

«Народність», — вслід за Чернишевським писав Добролюбов, — розуміємо ми не тільки як уміння змалювати краси природи місцевої, вжити влучний вираз, підслуханий у народу, вірно подати обряди, звичаї тощо. Але щоб бути поетом справді народним, треба більше: треба проїнятися народним духом, прожити його життям, стати врівень з ним....., простежити все тим чуттям, яким володіє народ»¹.

Революційно-демократична естетика Чернишевського і Добролюбова стала, таким чином, обґрунтуванням необхідності служіння літератури інтересам селянської революції, інтересам народу.

З цього випливає — і це важливо підкреслити, — що великі російські революційні демократи розглядали питання народності літератури в зв'язку з конкретними історичними та суспільно-політичними умовами життя, ставили проблему народності в конкретно-історичні рамки. Вони були далекі від догматично-схоластичного розуміння народності літератури, мистецтва взагалі.

Наголошуючи на тому, що письменник може стати справді народним лише тоді, коли «проїметься народним духом», Чернишевський і Добролюбов вказували на певні суперечності в світогляді ряду письменників школи критичного реалізму.

Чернишевський, назвавши Гоголя родоначальником критичного напрямку в російській літературі, розумів, що гоголівська критика дійсності не виходила з революційно-демократичних позицій.

Гоголь, писав Добролюбов, у своїй творчості «близько підійшов до народної точки зору, але підійшов несвідомо, просто як художник»². Тому, щодо народності, Чернишевський і Добролюбов особливо підносили великих письменників з революційно-демократичним світоглядом. Поезія Шевченка, Некрасова та інших демократичних письменників, які входили в коло «Современника» або спрямуванням своєї творчості примикали до нього, стала живим втіленням літературно-естетичних принципів великих російських революційних демократів. Це, звичайно, не означає, що критики-демократи протиставляли письменників з революційно-демократичним світоглядом іншим письменникам-реалістам.

Виступаючи проти буржуазно-націоналістичних тлумачень народності української літератури взагалі, народності Шевченка зокрема, Чернишевський і Добролюбов підкреслювали, що справжня народність полягає не тільки в національній мові і

¹ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. I, ГИХЛ, 1934, стор. 235.

² Н. А. Добролюбов, ПСС, т. I, ГИХЛ, 1934, стор. 244.

зображенні старовини, звичаїв, побуту, а насамперед — у високому ідейному змісті творчості, у вираженні глибоких інтересів трудового народу на сучасному етапі.

Широко відоме визначення народності Шевченка дав Добролюбов у своїй рецензії на «Кобзар» 1860 р.: «Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо назвати в себе. Навіть Кольцов не йде з ним в порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності зі змістом і складом народного життя. Він вийшов із народу, жив з народом і не тільки думкою, але обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний»¹.

Це визначення Добролюбова лежить в основі розуміння народності Шевченка всією російською революційною демократією 50—60-х років, в основі всіх виступів революційно-демократичної критики на захист українського поета від паплюжень і фальсифікацій.

Добролюбов ставив вимоги до народного поета з революційно-демократичних засад, і головна з цих вимог полягала в тому, щоб поет «проїнявся народним духом», «став урівень» з народом, тобто глибоко розумів і до кінця відстоював корінні інтереси пригноблених мас. Більше того, Добролюбов, як і всі революційні демократи, вважав, що цілком народний поет повинен бути політичним борцем, який вказує народові шляхи до визволення з-під самодержавно-кріпосницького ярма, веде за собою народні маси.

З цензурних міркувань критик не міг про це прямо сказати про Шевченка, але ця вимога впливає із статей, з усього світогляду революціонера-демократа.

Говорячи про народність Шевченка, Добролюбов не протиставляє українського поета Кольцову, як це робив, наприклад, Костомаров. Він лише виключає можливість паралелі між двома народними поетами: вказуючи на Шевченка, як на цілком народного поета, Добролюбов відзначає певну обмеженість народності Кольцова в порівнянні з Шевченком.

Палкий захисник принципу народності в літературі, вихований на традиціях Белінського, Добролюбов уже в юнацькі роки, в роки навчання в семінарії, прочитавши вірші Кольцова, записував:

«Дійсно Кольцов російський народний поет, і дух його, його талант переважно відбився в його російських піснях... Не виходять із ряду звичайних творів здібних поетів ті з його віршів, які написані ним правильними ямбами і хорейми, з рима-

¹ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. II, ГИХЛ, 1935, стор. 562—563. (Підкреслення наше — В. О.).

ми. Але в російських піснях, в цьому справді російському складі, він неповторний»¹.

Цей перший, ще досить загальний, відгук молодого критика про народність Кольцова уточнений, розвинений ним пізніше у великій статті «А. В. Кольцов»².

Автор статті, вказуючи на «просте походження» поета, який на власному досвіді випробував нужди простого народу, відзначає, що він чудово розумів не тільки російське життя, але й характер російського народу і вмів його відтворювати в своїх піснях. Тому його пісні споріднені з народними піснями. Однак, зважаючи на обмеженість світогляду поета, в його творах не знайшли повного втілення і відображення глибокі думи і прагнення покріпачених мас селянства. Тому Добролюбов говорить лише про «деякі риси народного характеру»³ в поезії Кольцова. Натомість він розкриває ідейні недоліки його творів: «В думках він звичайно намагався передати свої сумніви, свої питання, які народжувалися в його голові при погляді на світ. Ці думи мають один важливий недолік: поет говорить у них про те, чого сам ясно не розуміє, і, поставивши питання, часто дуже важливе і глибоке, залишає його без відповіді, а іноді ще й додає в кінці, що даремно й розмірковувати про це»⁴. Кольцов правдиво показував російську дійсність і характер російського народу, але, торкаючись «важливих і глибоких» соціальних питань життя в умовах самодержавно-кріпосницького ладу, він не знаходив на них відповіді, не розумів, що лише революційне перетворення суспільства дасть відповідь на його сумніви, на його питання. Поет, як зазначає Добролюбов, на всі складні суспільно-політичні питання часто відповідав у душі затурканого кріпосництвом пасивного «мужичка»: куди, мовляв, нам, ми народ темний...

Саме в обмеженості світогляду Добролюбов вбачав обмеженість народності Кольцова, саме в цьому напрямі «складом своїх думок і навіть своїми прагненнями», він, на погляд критика, віддалявся від народу.

В революційній спрямованості творчості Шевченка великий критик знаходив повну відповідність його дум «із змістом і складом народного життя», з інтересами і прагненнями покріпаченого селянства.

Підкреслюючи органічний зв'язок життя поета з життям народу, те, що поет у власному житті, як і весь пригнічений народ, зустрічав презирство, гніт, насильство, несправедливість, —

¹ В. С. Кружков, «Мировоззрение Н. А. Добролюбова», Государственное издательство политической литературы, 1952, стор. 23.

² Н. А. Добролюбов, ПСС, т. I, ГИХЛ, 1934, стор. 119.

³ Там же, стор. 152.

⁴ Там же, стор. 153.

критик у своїй рецензії на «Кобзар» майже повністю наводить лист — автобіографію Шевченка до редакції «Народного читання». Він вважає, що розповіді про долю людей, подібних до Шевченка, повинні бути широко популярними.

Уже саме героїчне життя поета, що проходило в невимовно тяжких обставинах, з погляду критика, повинно викликати ненависть і гнів до царизму і кріпосного права, стати революційним закликм, символом революційної боротьби.

Важкі життєві враження поета, наділеного багатими душевними силами, не пройшли даремно: він відчув, зрозумів, усвідомив думи і прагнення рідного народу і підніс їх у своїй поезії. Тому в його творах таке відчутне віяння українських народних дум і пісень, тому він такий близький до народнопоетичної творчості.

Як важливому елементові народності в літературі, Добролюбов великого значення надавав народнопоетичній творчості, зокрема народній пісні, творчо використаній в художньому творі. Про російську і українську народну пісню критик говорить в ряді своїх статей і підкреслює, насамперед, її високий ідейний зміст, її соціальну значимість.

Він знав, що серед скарбів української народнопоетичної творчості є такі перлини, які глибоко правдиво відображають соціальне становище покріпаченого селянства, в яких ясно звучать мотиви соціальної нерівності і несправедливості. Вказуючи на «оригінальну сміливість думки»¹ багатьох українських пісень, Добролюбов подає, як приклад правильного підходу до вибору кращих елементів народнопоетичної творчості, таку українську народну пісню:

Доле ж моя, доле! Чом ти не такая,
Ой, чом не такая, як доля чужая?
Що люди не роблять, та в жупанах ходять,
А я роблю, дбаю і свити не маю;
Що люди гуляють і розкоші мають,
А я роблю, дбаю нічого не маю².

В українській народній пісні, як стверджує Добролюбов, вилилась уся минула доля і весь сучасний характер України. Там вона є народною святинею: в ній горить любов до батьківщини, блискає слава героїчних подвигів у минулому; в ній дихає ніжне і чисте жіноче почуття любові, особливо любові материнської.

«У Шевченка, — говорить критик, — ми знаходимо всі елементи української народної пісні»³.

¹ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. I, ГИХЛ, 1934, стор. 434.

² Там же, стор. 434.

³ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. II, ГИХЛ, 1935, стор. 566.

Народність поеми «Гайдамаки», за Добролюбовим, полягає в тому, що своїм характером вона цілком відповідає українським народним думам. Подібно до історичних дум, в яких народ в душі романтичної героїзації підносить своїх мужніх і безстрашних синів — борців проти турецьких, татарських і польських поневолювачів, Шевченко в своїй поемі возвеличує Гонту, Залізняка, Ярему і всіх повстанців — гайдамаків, не вносячи, як висловлюється Добролюбов, «сучасного погляду ні в одному натяку»¹. Зате в ліричних відступах перед читачем постає «сучасний оповідач», тобто поет революціонер-демократ, який, із сумною відродою згадуючи подвиги відважних предків, закликає тим самим до нового революційного руху своїх сучасників. Добролюбов цитує один з найхарактерніших для всієї поеми ліричний відступ («Гомоніла Україна»), в якому, по суті, закладений глибокий ідейний задум твору. Те, що в ліричних відступах виступає «сучасний оповідач» із «сучасними поглядами», який любить славу своєї батьківщини і гордиться її героїчним минулим, не послаблює, а навпаки — підсилює її ідейне звучання, не зменшує, а навпаки, поглиблює її народність.

Поема «Гайдамаки», таким чином, відповідає, на думку Добролюбова, народному характерові як з боку романтичного відображення в ній героїчного минулого українського народу, так і з боку реалістичного відтворення в ній сучасних настроїв і прагнень народу.

До однієї тематичної групи разом з поемою «Гайдамаки» Добролюбов відносить поеми «Гамалія», «Іван Підкова», «Гарасова ніч» та інші твори поета.

Переходячи до характеристики другої за тематикою групи творів, до соціально-реалістичних поем, Добролюбов зупиняється на поемах «Катерина» і «Наймичка». Критик підкреслює реалізм, народність і соціальну спрямованість цих творів. З яскравою простотою, говорить він, зображені в них лихо і недоля звичайного життя і ніжні почуття дівочої і материнської любові. Ніжний сум, глибина сердечного жалю, з якими поет змальовує образ жінки-матері, зустрічаються лише в українських народних піснях. Як і в народній поезії, спокійний, але глибокий сум переходить у цих поемах в думу, в постановку соціального питання. Як приклад подібних роздумів поета, критик наводить вірші з поеми «Катерина»:

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люди!

І т. д.

На гостро поставлені соціальні питання в ранній період своєї творчості поет дав пряму відповідь пізніше, починаючи з

¹ Н. А. Добролюбов. ПСС, т. II, ГИХЛ, 1935, стор 566.

періоду «Трьох літ» — закликом «порвати кайдани», закликом до революційного повалення самодержавно-кріпосницького ладу. В цьому критик вбачав повну відповідність ідейної спрямованості творів Шевченка «народному характерові».

Таким чином, у своїй рецензії на «Кобзар» Добролюбов вказує на два основні джерела народності Шевченка:

1) Органічний зв'язок поета з народними масами, і насамперед з покріпаченим селянством;

2) Органічний зв'язок поета з народнопоетичною творчістю, в якій відбилися думи і прагнення народу до визволення від соціального і національного гніту.

Звідси — народність Шевченка як поета, звідси — революційний демократизм, як основна ознака його народності.

В плані добролюбовських положень про народність Шевченка виступив поет-демократ М. І. Михайлов.

Вміщуючи в своїй рецензії на «Кобзар» лист-автобіографію Шевченка, Михайлов широко коментує його і, як Добролюбов, підкреслює «зрідненість» поета з народом, із середовища якого він вийшов. Тісний, безпосередній зв'язок Шевченка з народом — головний стимул його близькості до народнопоетичної творчості, його народності:

«І власна доля, і доля близьких до нього людей надали творам Шевченка глибоко сумний тон, який так сильно діє на серце. Тісний зв'язок співця з народом, зв'язок і кровний і моральний, однакові ралощі, однакові страждання дали характер чисто народний його пісням. Про це Шевченку можна сказати так, як він говорить про кобзаря Перебендю:

«Хто його не знає?»¹.

Михайлов відмічає природність, прямий і ясний склад думки і мови творів Шевченка. З цього погляду, з погляду вимоги реалізму в літературі, він дає особливо високу оцінку поемі «Наймичка», яка, на його думку, в цілому і в частинах є високохудожнім струнким твором.

Загалом позитивно відгукуючись на поему «Гайдамаки», критик, проте, не до кінця зрозумів її революційно-романтичний характер, і його зауваження про «штучну уривчастість» і «різкі переходи із тону в тон», про «явну ефектність» в деяких частинах поеми впливають саме з вимог реалізму, які підносив Михайлов.

При аналізі ідейно-художнього змісту ряду інших творів поета Михайлов знову наголошує на їх народності. Так, в посланні «До Основ'яненка», в якому розповідається про минулу козацьку славу, він бачить відображення народних дум,

¹ «Русское слово», 1860, № 4, стор. 30.

народних прагнень; поема «Катерина» близька до народної поезії пісенністю своїх віршів, а в вірші «Перебендя» виражений погляд поета на завдання і значення народного співця, який покликаний «розганяти тугу» людей, піднімати їх волю і дух до боротьби.

Револуційно-демократичне трактування Михайловим народності Шевченка спрямоване проти буржуазно-націоналістичного перекинування творчості поета Кулішем і Костомаровим.

Велич Шевченка, як цілком народного поета, що має загальноросійське і світове значення, постає з статей про українську літературу М. Г. Чернишевського. В статті «Новые периодические издания» Микола Гаврилович говорить, що «народна потреба» і любов до рідного викликали природне захоплення українського читача першими рідними творами, авторами яких були Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка-Основ'яненко.

Відомо, що в творчості літературних попередників Шевченка були значні елементи реалізму й народності. Засвоюючи прогресивні традиції своїх попередників і багатство народно-поетичної творчості, під благодієвим впливом передової російської літератури зростає великий народний поет. Відомо також, що Шевченко, високо оцінюючи досягнення передової української літератури I половини XIX ст., висловив своє критичне ставлення до літературних попередників, вказав на певний відхід їх від народу, від народних прагнень.

Деяке «охолодження» російської револуційно-демократичної критики, говорить Чернишевський, до творчості попередників Шевченка було викликано «самим напрямом тодішніх малоруських корифеїв», їх ідейною обмеженістю, а іноді й реакційністю їх політичних поглядів. «Це були люди патріархальні,— не те, що народні, ні, а просто такі, що не вміли відрізнити в своєму рідному побуті поганих сторін від гарних і зробили ідеал з багатьох таких речей, від яких уже відвертався сам малоруський народ»¹.

Критик не зупиняється на докладному аналізі творчості згаданих письменників, не заперечує наявності в їх творах значних рис реалізму й народності — він лише вказує на обмеженість світогляду попередників Шевченка, яка визначала обмеженість їх народності. Тому їх твори, на думку критика, не могли повністю задовольнити духовних потреб народу.

Для конкретизації своєї думки він посилається на український анекдот, що виник у зв'язку із читанням на сільському сході «Листів до любезних земляків» Квітки-Основ'яненка.

«Вищі філософування і повчання» Квітки-Основ'яненка, викладені в його «Листах», як відомо, полягали в захисті самодержавства й кріпосного права. Не можна забувати, що свої

¹ Н. Г. Чернышевский, ПСС, т. VII, ГИХЛ, М., 1950, стор. 934.

псбутово-реалістичні твори письменник також пересипав моралістично-дидактичними повчаннями на зразок тих, які знаходимо в його «Листах».

Реакційні суспільно-політичні погляди письменника, що йшли врозріз із інтересами народу, покріпаченого селянства, обмежували реалізм і народність його творчості.

Глибоко народний характер творчості Шевченка, за Чернишевським,— у повній відповідності її «народній потребі»: у відображенні в ній корінних інтересів і прагнень народу до визволення від самодержавно-кріпосницького гніту, до політичної волі.

При цьому критик підкреслював органічне поєднання в Шевченка реалістичного зображення життя народу із свідомим революційним спрямуванням його творчості.

В статті про I номер журналу «Основа» Чернишевський рішуче виступив проти буржуазно-націоналістичного трактування народності української літератури Кулішем, проти його намагань поставити творчість Квітки-Основ'яненка вище творчості Шевченка.

В боротьбі проти політики великоросійського панславізму, проваджуваної слов'янофільством, у боротьбі проти українського буржуазного націоналізму Чернишевський раз у раз спирався на авторитет Шевченка, на його глибоке знання справжніх потреб народних мас всіх національностей.

Об'єктом нищівного удару критика став орган «москвофілів» — газета «Слово». В своїх перших програмних виступах газета в інтересах російського царизму повела курс на розпалювання національної ворожнечі між українським і польським народами. Чернишевський, вказуючи на спільність класових інтересів українського і польського селянина, з одного боку, і на спільність експлуаторських інтересів українського і польського поміщика, з другого,— посилається при цьому на Шевченка.

Всупереч твердженням українських буржуазних націоналістів про те, що представниками панівних класів на Україні є виключно поляки і росіяни,— Шевченко говорив, що пани з українців, яких теж немало на Україні, «далеко поступаються перед панами із поляків справедливістю і людськістю в поводженні з поселянами. Воно (тобто «Слово» — В. О.) не розуміє, що малоруському селянину не було б ні на волос легше, якби всі пани в Малоросії були малороси, — навпаки, було б малоросу тяжче від цього як свідчив нам Шевченко»¹.

Розбиваючи буржуазно-націоналістичні твердження про «безкласовість» української нації, про її «суцільно-демократичний» склад, Чернишевський звертається до друзів українського

¹ Н. Г. Чернышевский, ПСС, т. VII, ГИХЛ, М., 1950, стор. 791—792.

народу, своїх політичних однодумців, виразників інтересів покріпаченого селянства:

«Не спростовувати наші слова ми радимо друзям малоруського народу, а замислитися над ними і перевірити їх фактами. Факти підтвердять їх, ми в тому впевнені, тому що Шевченко надзвичайно добре знав побут малоруського народу. Спираючись на цей непохитний авторитет, ми твердо говоримо, що ті, хто захотів би говорити протилежне, осліплені передсудом, і що малоруський народ нічого, крім шкоди, не може чекати для себе від них»¹.

Якщо, говорячи про «примирливе ставлення навіть до ворогів» з боку Шевченка, українські буржуазні націоналісти розуміли під одним з таких його «ворогів» польський народ, то Чернишевський добре знав і розумів, що український поет був другом польського народу, як і всіх братніх народів; натомість він залишався ворогом польської шляхти, як і панів-визискувачів усіх національностей.

Чернишевський, від творів якого віяло духом класової боротьби, відчув і вірно пояснював класовий дух революційної поезії Шевченка. Він вказував, що Шевченко, добре знаючи побут і життя соціально і національно пригнобленого самодержавно-кріпосницьким ладом українського народу, глибоко співчував так само пригноченим братнім народам. Чернишевський був обізнаний не лише з творами поета, дозволеними царською цензурою, але й з тими, які поширювались нелегально, зокрема з поемою «Кавказ». Поему Шевченка він міг прочитати в нелегальному рукописному списку або в збірці «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко», виданій у Лейпцігу в 1859 р., яка теж поширювалась у Росії нелегально. Ще більш імовірно, що Чернишевський міг почути її з уст самого Шевченка.

Іронічно, в дусі поета, говорячи про «влаштованість і забезпеченість» життя українців під владою російського орла, критик вживає слово з поеми — «благоденствувати»:

«Нашим російським малоросам дані всі права і вигоди, яких тільки коли-небудь бажали вони. Їх образити не може тепер ніяке плем'я. Вони благоденствують, за цілком вірним і дуже влучним висловленням свого любимого поета Шевченка»².

Цензура зрозуміла іронію Чернишевського і останній абзац статті «Национальная бестактность», в якому були ці рядки, викреслила.

В поемі «Кавказ» Шевченко, як відомо, висловлює солідарність з народами Кавказу, вітаючи їх непримиренну боротьбу проти самодержавства, висловлює співчуття всім братнім народам — «від молдаванина до фіна».

¹ Н. Г. Чернышевский, ПСС, т. VII, ГИХЛ, М., 1950, стор 792—793.

² Там же, стор. 793.

В освітленні Чернишевського народність Шевченка не обмежується вузько-національними рамками. Уже Добролюбов у рецензії на «Кобзар» відмітив, що «поява віршів Шевченка має інтерес не для одних лише гарячих прихильників малоруської літератури, але й для всякого любителя справжньої поезії»¹.

Чернишевський на конкретному аналізі класових взаємовідносин і класової боротьби на Україні, спираючись на авторитет Шевченка, показав, що в творчості поета відбиті класові інтереси і прагнення всіх знедолених народів.

Таким чином, Чернишевський звернув увагу на ідею дружби народів у творчості поета, як на одну з важливих рис його народності.

Шевченко був співцем дружби і братерства народів, і передусім братерства слов'янських народів. Він, як і Пушкін і Мішкевич, жагуче мріяв про той час, коли братні народи житимуть «в сім'ї вольній, новій».

Вшановуючи пам'ять великого українського поета, співця сім'ї народів, відповідаючи на його заповіти, прогресивні діячі братніх народів — російського, українського і польського в знак братерської солідарності в боротьбі проти самодержавства виступили на похоронах Шевченка з палкими промовами.

Від імені російського народу говорив революціонер-демократ, друг Шевченка — Микола Курочкин. Він вказав на глибину народності поета, на його революційну діяльність в ім'я народних інтересів, як на основну причину його популярності і слави:

«Ще одна могила розкрилась перед нами! Ще одна чиста, чесна, світла особа залишила нас. Ще одна людина, яка належала до великої сім'ї обранців, що висловлювали за народ найсвітліші його вірування, яка вгадала найзавітніші його бажання і передала все невмирущим словом, закінчила гірке життя своє, сповнене боротьби за переконання і всякого роду страждань... Не про багатьох можна сказати, як про нього: він зробив у житті свою справу. Щастя в житті було не для нього, — його чекає інше, посмертне щастя — слава»².

Від української демократичної молоді виступив студент Петербурзького університету, за своїми поглядами близький до російських революційних демократів, Ф. А. Хартахай. Свою промову він закінчив словами: «Спи ж, тату, поки правда з кривою силу мірять буде, поки правда запанує на світі!»³.

Прямим ударом, що викривав облудність буржуазно-націоналістичних версій про взаємне недовір'я і ворожнечу між українським народним поетом і польським народом, був виступ

¹ Н. А. Добролюбов, ПСС, т. II, ГИХЛ, 1935, стор. 562.

² «Основа», 1861, № 3, стор. 14 — 15.

³ Там же, стор. 14.

студента В. Ю. Хорошевського, представника польської демократичної молоді. Оскільки цей документ дуже важливий, наводимо його майже повністю:

«Нехай також і польське слово, коротке, але сердечне лунає над твоєю домовиною, достойний поете русинський! Ти любив свій край рідний, свій Дніпр синій, свій народ сіромашний; ти був могутнім співцем цього народу... Честь же тобі, достойний Тарасе, честь тобі! ...О, якби твоя смерть, шановний Тарасе, і цей урочисто-журливий обряд були початком нового життя! О, якби на твоїй могилі зтихло хоч декілька ненавистей, якби цей початок повів у майбутньому до поступового взаємного порозуміння і до забуття давніх неправд і приніс, як зернятко, кинуте в землю, рясний плід! Це був би прекрасний вінець тобі і величній пам'ятник!»¹.

В цій промові, так палко проголошеній, виявлене чудове розуміння Шевченка як поборника дружби народів і співця їх вільної нової сім'ї.

За спогадами сучасника Л. Ф. Пантелеєва, Хорошевський був високоосвіченою людиною, активним політичним і громадським діячем та організатором студентської молоді, поборником дружби польського народу з братніми слов'янськими народами.

Про знайомство Хорошевського з гуртком Чернишевського мемуарист пише: «Хорошевський, як виявилось, не тільки користувався великим значенням в польській корпорації, але мав і численні знайомства між російськими студентами; крім того, він відвідував російські літературні гуртки, бував у Чернишевського і Добролюбова»².

Чернишевський, якого справедливо називають володарем дум свого часу, і через цензурні рогатки вмів проводити ідею селянської революції і згуртував навколо себе революційних борців — кращих синів усіх братніх народів.

Відгук Хорошевського про Шевченка напрямами думок не випадково примикає до оцінок творчості українського поета російськими революційними демократами, і насамперед Чернишевським.

Думки Чернишевського і Добролюбова про Шевченка як великого народного поета повністю поділяв О. І. Герцен.

В численних відгуках, що раз у раз з'являлися на сторінках «Колокола», у висловлюваннях в колі співробітників, друзів і знайомих Герцен виявляв особливу теплоту і співчуття до творчості та особи Шевченка.

Ім'я великого Кобзаря Герцен пов'язував із волелюбними прагненнями українського і всіх братніх народів. Взаємна симпатія і любов Герцена і Шевченка склалися на основі спіль-

¹ «Основа», 1861, № 3, стор. 9.

² Л. Ф. Пантелеєв, «Из воспоминаний прошлого». Спб. 1905, стор. 69.

ності їх суспільно-політичних поглядів. І Шевченко, і Герцен закликали народ до сокири, до революційного повалення самодержавства. Мріючи про «вольну, нову» сім'ю народів, про той час, коли в одне море зіллються всі слов'янські ріки, Шевченко поділяв погляди Герцена в національному питанні, який, вимагаючи політичної рівноправності для українського і інших братніх народів, мріяв про їх добровільний союз, про демократичну федеративну республіку.

Вперше ім'я Шевченка згадується в № 61 «Колокола» за 1859 р. Прямий виступ «Колокола» на захист Шевченка, неможливий в поліцейських умовах царської Росії, звучав обвинуваченням російському царизмові, який в особі революційних борців, виразників інтересів народу, грубо придушував його прагнення до волі.

Виявляючи глибоке співчуття до Шевченка, що все своє життя боровся за визволення народу від кріпосного рабства, «Колокол» в «Дополнении к биографии Т. Шевченко, напечатанной во 2 книге «Народного Чтения»¹, відгукнувся протестом на другий арешт поета в 1859 р., коли він приїхав на Україну. На смерть Шевченка «Колокол», як і «Современник», виступив з некрологом².

Про високу оцінку творчості Шевченка з її волелюбними мотивами, дану Герценом, згадує художник Микола Ге (Утін). Зустрічі художника з Герценом описані Стасовим у його книзі «Ге». Герцен, як людина і як письменник, був дорогий Ге, і художник, вперше тільки зустрівшись з ним у Флоренції в 1867 р., попросив дозволу намалювати з нього портрет. В знак глибокої вдячності, поважання і дружби Герцен із свого боку переслав Ге з власноручним підписом авторський екземпляр «Былое и думы».

В книзі Стасова наведено ряд спогадів Ге, які характеризують зовнішній і моральний облік Герцена.

Про відгук Герцена на «Кобзар» художник залишив такий спогад: «Будучи в мене, — розповідає Ге, — він попросив одного разу: — Дайте що-небудь російське прочитати. — Що ж вам дати? — запитав я. Ось Шевченко, переклад Гербеля. — Дайте, — відповів він і взяв. Повертаючи, він сказав: «Боже, що за краса, так і повіяло чистим недоторканим степом, це — широчінь, це — воля!»³.

Як і Чернишевський та Добролюбов, Герцен вважав Шевченка глибоко народним поетом. Народність поета, за Герценом, полягає в правильному розумінні і в безпосередньому відображенні Шевченком настроїв і прагнень покріпачених мас,

¹ «Колокол», 1860, № 8.

² А. И. Герцен, ПСС, под ред. М. Лемке, т. XI, стор. 61.

³ А. И. Герцен, ПСС под ред. М. Лемке, т. XIX, стор. 207.

в полум'яній любові поета до народу і в жагучій ненависті до його гнобителів-кріпосників. За характеристикою Герцена, муза Шевченка постає живим яскравим втіленням і мірилом народного гніву і ненависті до самодержавно-кріпосницької системи, втіленням народних дум і прагнень до волі і щастя.

З цього погляду цікаве прирівнювання Герценом до Шевченка одного з протестантів проти кріпосного права, жертви царизму П. А. Мартянова.

Повідомляючи в 1864 р. про вирок, винесений царським урядом Мартянову, за яким останній був засуджений на каторжну роботу в сибірському засланні, Герцен писав, що цей вирок царський уряд мотивував тим, що Мартянов через надрукування в «Колоколі» листа до царя розповсюджував сміливий осуд суспільних порядків у Росії. Далі автор повідомлення розповідає про життя і діяльність Мартянова, який, народившись кріпаком, випробував усі нужди і горе народного життя. Здобувши освіту, Мартянов не відійшов від народу. «не втратив чистого російського народного складу розуму... Мартянов ненавидів кріпосне право і кріпосників, **ненавидів, як Михайло Семенович Щепкін, як Шевченко**»¹.

Герцен не випадково ставить ім'я Щепкіна поруч з іменем Шевченка і прирівнює до їх ненависті до кріпосного права ненависть Мартянова. Великий український поет і великий російський артист, яких завжди єднала гаряча братерська дружба, були виходцями з кріпацьких родин, добре знали життя покріпаченого селянства і виступали за його права, за його визволення від кріпацтва. І Шевченко, і Щепкін були народними митцями, слугами народу.

Як і Шевченко, Щепкін свято поважав і любив Герцена. Ще до еміграції революціонера-демократа за кордон у 40-х роках Щепкін часто перебував у його колі. На ці роки припадає знайомство артиста з Шевченком. Пізніше, коли Герцен перебував у Лондоні, Щепкін спеціально приїздив відвідати його, поділитися думками. Друг Шевченка, Щепкін був також другом Герцена. Під час зустрічей з Герценом він не міг не розповісти йому в дружній атмосфері про українського поета, долею і творчістю якого видавець «Колокола» особливо цікавився. Із свого боку Герцен чуйно і уважно ставився до Щепкіна, до його артистичної діяльності. Про свої дружні стосунки із знаменитим артистом він чудово розповів у некролозі М. С. Щепкіну, вміщеному в «Колоколі» № 171 за 1863 р. У цьому некролозі вказується, зокрема, на мрії великого артиста про визволення народних мас від кріпацтва.

Герцен, отже, мав повну підставу стверджувати, що Шевчен-

¹ А. И. Герцен, ПСС под ред. М. Лемке, т. XVII, стор. 7. (Підкреслення наше — В. О.)

ко і Щепкін, як поборники прав покріпаченого селянства, ненавиділи кріпосницький лад, кріпосників.

Великий революціонер-демократ розумів, що в життєвій долі Мартянова, який теж вийшов із середовища покріпаченого селянства і виступав за його права, було багато спільного з долею Щепкіна і Шевченка, особливо Шевченка.

Вказуючи на те, що Мартянов ненавидів кріпосне право і кріпосників так, як ненавиділи їх Щепкін і Шевченко, Герцен близько підійшов до розуміння класового характеру цієї ненависті.

Проте помилково було б думати, що Герцен вважав однаково політично-свідомими революційними борцями проти царизму як Шевченка, так і Щепкіна і тим більше Мартянова. Спільне, що об'єднувало їх, виражалось в одній класовій ненависті до кріпосного права. Герцен знав, що Щепкін не був, як Шевченко, революційним демократом. Мартянов же плекав наївно-ліберальні ілюзії про милосердя «земського царя» і став жертвою цих ілюзій.

Шевченко в світлі оцінки його творчості Герценом виступає свідомим, активним політичним борцем проти самодержавства і кріпосного права, революційно-демократичним діячем. Його творчість перейнята глибокою революційною тенденційністю. Кращі революційні тенденції, які в народному житті, в боротьбі народних мас проти царизму і кріпосників проявлялися в початковій формі, не просто відбилися в поезії Шевченка, але знайшли в ній свій розвиток, своє художнє осмислення і узагальнення.

Саме в цьому розумінні Герцен вважав Шевченка великим народним поетом.

«Він тим великий, — говорив Герцен, — що він цілком народний письменник, як наш Кольцов, але він має набагато більше значення, ніж Кольцов, тому що Шевченко також політичний діяч і став борцем за волю»¹.

Як бачимо, розуміння народності Шевченка Герценом повністю збігається з розумінням її Добролюбовим. Те, чого з огляду на цензуру в умовах царської Росії не зміг прямо сказати про Шевченка Добролюбов, — про його політичну і революційну діяльність, про його революційний демократизм, що лежав в основі глибокої народності українського поета, — сказав Герцен виступаючи з «вольним російським словом» в еміграції.

Герцен, як і Добролюбов, не протиставляючи Шевченка Кольцову, вважав, що обмеженість народності Кольцова виявилася в тому, що він, будучи народним поетом, все ж не був політичним діячем, революційним борцем за інтереси народу.

¹ А. И. Герцен, ПСС под ред. М. Лемке, т. XXII, стор. 129.

Вимога Герценом активно-дійової, спрямовуючої і перетворюючої ролі літератури в суспільному розвитку яскраво впливає з його конкретної оцінки Шевченка як великого народного поета.

Великі російські революціонери-демократи — Чернишевський, Добролюбов, Герцен у своїх виступах про творчість Шевченка викрили, розвінчали монархічно-реакційних, слов'яно-фільських і буржуазно-ліберальних націоналістичних критиків, які фальсифікували, прагнули витравити революційну суть поезії великого Кобзаря і пристосувати її до класово-ідеологічних цілей царизму та буржуазії. Викриваючи спроби реакційної і ліберальної критики показати народність творчості Шевченка як вияв християнської моралі, покори і примирення з дійсністю, розбиваючи твердження українських буржуазних націоналістів про поета як представника «відрубного» і «єдиного» українського літературного процесу, російська демократична критика 50 — 60-х років розкрила справжній характер народності Шевченка. Вона показала, що основою глибокої народності поета був революційний демократизм і патріотизм, ідеали дружби і братерства народів, які поет підносив у своїх творах.

Російські революційні демократи, обстоюючи в своїй літературно-естетичній матеріалістичній теорії принципи народності, реалізму, великої суспільної ролі мистецтва, гаряче захищали ті ж принципи в творчості великого українського поета.

Радянські літературознавці, озброєні марксистсько-ленінським вченням про літературу, критично використовуючи і творчо розвиваючи славні традиції демократичної естетики, поглиблюють і до кінця науково обґрунтовують розуміння народності Шевченка. В основу марксистського трактування народності поета лягли і конкретні висловлювання про Шевченка В. І. Леніна, О. М. Горького, виступи «Правды».

Характеризуючи класову боротьбу трудящих з царсько-поміщицьким ладом, у зв'язку з 100-річчям з дня народження поета, В. І. Ленін писав у 1914 р.: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації й уявити собі не можна»¹.

У висловленні В. І. Леніна розкривається глибоке революційне і загальноросійське значення Шевченка як народного поета.

Дожовтнева «Правда» вмістила статтю про поета «Крепостники и Шевченко». «Правда» назвала Шевченка «не просто поетом, а поетом-демократом, співцем пригноблених мас народу»². Автор статті «Памяти Т. Г. Шевченко», розповівши про тернистий шлях поета-революціонера, писав, що він заслужив «вічну

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 196.

² «Рабочая правда», № 15, 18. II. 1914 р.

славу і добру пам'ять нащадків, за благо й щастя яких він усе своє життя боровся»².

У своїх лекціях з історії літератури О. М. Горький говорив, що Шевченко — «перший і воістину народний поет, що не ніве-чив суб'єктивними додатками народних дум та почуттів»³. Великий пролетарський письменник ставив ім'я Шевченка поруч з іменами Пушкіна і Міцкевича, підкреслюючи загальноросійське і світове значення великого українського народного поета.

Розкриваючи суть народності поезії Шевченка — виразника революційного демократизму, співця дружби і братерства народів, великі російські революційні демократи 50—60-х років стояли, тиким чином, на вірному шляху і були попередниками нашого, марксистсько-ленінського розуміння творчості великого поета.

² «Путь правды», № 21, 25. II. 1914 р.

³ М. Горький, «История русской литературы», М., 1939.

О СТИЛЕ РОМАНОВ ДРАЙЗЕРА (на материале «Трилогии желания»)

Проблема формы романов Драйзера вызывает прямо противоположные суждения в американской литературной критике. Идеологи американского империализма, пытаясь перечеркнуть все литературное наследие великого американского писателя, обвиняют Драйзера в грубости языка его произведений, в отсутствии в них четкой композиции, в излишней перегруженности его произведений деталями и фактами и т. д. И наоборот, критики, видящие в Драйзере великого художника-реалиста (в том числе и известный биограф писателя Дороти Дадли), утверждают, что Драйзер очень серьезно и с большим вниманием относился к проблемам композиции и стиля своих произведений и что насыщенность фактами и деталями придают произведениям Драйзера «вес и компетентность».

Советское литературоведение всегда отмечало нелепость и предвзятость суждений реакционных американских критиков о форме произведений Драйзера. И тем не менее эта проблема пока еще наиболее слабо освещена в нашей критике. Исследуя литературное наследие Драйзера, автор данной статьи пытается высказать свои мысли о форме произведений Драйзера, опираясь на материал «Трилогии желания», над которой Драйзер работал на протяжении почти всего своего творчества.

Как известно, романы Драйзера, особенно раннего периода творчества писателя («Сестра Керри», «Дженни Герхардт», «Финансист», «Титан», «Гений») не свободны от сложных противоречий и некоторых недостатков как с точки зрения их содержания, так и с точки зрения формы. И об этом всегда говорит советская критика. В них отразились мучительные, но упорные и искренние искания правды художником и мыслителем, объявившим войну буржуазному миру, с которым он сам еще был связан. Но это не мешает передовой зарубежной критике и советскому литературоведению видеть в Драйзере великого прогрессивного писателя. Только идеологи буржуазии,

ненавидящие Драйзера за антибуржуазную идейную направленность его творчества, неспособны увидеть в Драйзере-романисте могучего художника, для которого вопросы формы (композиции, стиля, языка) произведения всегда были одними из важнейших проблем искусства слова. Но Драйзер всегда рассматривал форму произведения в органической связи с его содержанием. И это было одной из величайших заслуг Драйзера как писателя-реалиста. Продолжая традиции Твена, Норриса и других американских реалистов конца XIX — начала XX века, борясь против выхолащенной, бесконфликтной литературы «нежных реалистов», угрождавшей вкусам пуританствующего мещанства и требованиям правящих кругов Америки, Драйзер создавал литературу для народа, литературу, в которой американец узнал бы подлинную Америку. Цели правдивого изображения американской действительности, обличения государственного устройства, культуры, морали и быта капиталистической Америки подчинена форма романов Драйзера. В которой писатель всегда сознательно стремился к простоте и ясности. Об этом свидетельствуют простая композиция, прямолинейный сюжет, общедоступный язык романов Драйзера, стремление писателя к точности в изображении и повествовании. Причем, в развитии творчества Драйзера в меру углубления и усложнения социального содержания его романов совершенствовалась и их форма: становились все более стройной композиция (как соотношение частей произведения, связь эпизодов в нём, так и взаимосвязь художественных образов: характеров, интерьера, пейзажа), все более точным и продуманным язык со всеми его средствами художественного изображения.

Стремление Драйзера к точности, правдивости и убедительности обусловило большую насыщенность фактами и детализацией картин, изображенных в его романах, что, как известно, придало последним сравнительную громоздкость. И тем не менее романы Драйзера — строения цельные, в них строго выдержаны пропорция и симметрия, они внутренне и внешне гармоничны, слажены. Все это результат строго продуманного общего плана (замысла) романов Драйзера с последовательным подчинением в них формы содержанию, что и обусловило идейную целеустремленность их композиции, стиля, языка. Изобразительные средства композиции, стиля, языка, пейзаж, интерьер, лирические отступления в романах Драйзера использованы автором с целью как можно более правдивого изображения американской действительности через типические характеры и типические картины из жизни капиталистической Америки, а значит с целью обличения американского капитализма, развенчания вздорного вымысла о его «исключительности».

Продуманность и идейная целеустремленность стиля и языка романов Драйзера особенно наглядны в «Трилогии желаний». Например, соответствующим образом подобранные сравнения в «Финансисте» и «Титане» на каждом шагу подчеркивают сходство изображенного в этих произведениях мира и его образа жизни с джунглями, с образом жизни хищных зверей. Прежде всего самого Каупервуда Драйзер обычно сравнивает то с тигром, то со львом или волком. «Знаешь, Френк, ты похож на тигра... или на огромного страшного льва». — говорит Эйлин Каупервуду¹. Чужая легкую добычу во время «биржевой паники 1871 года», «словно волк, рыщущий в ночи при холодном и печальном свете звезд, всматривался Каупервуд в смиренную толпу простаков, зная, какой ценой они расплатятся за свое невежество и наивность»². Характеризуя бесконечные мошеннические махинации Каупервуда с открытием, например, дочерних предприятий через подставных лиц и прочее, Драйзер говорит, что Каупервуд «...как матерый волк рыскал по чашобе, которую сам же и создал для себя»³.

Подобными сравнениями пользуется Драйзер и в изображении других дельцов. Вот, например, картина собравшихся в одном клубе, за завтраком, дельцов города Чикаго:

«Среди сидевших за столом были люди дородные и тощие, высокие и приземистые, темноволосые и блондины; очертанием скул и выражением глаз некоторые напоминали тигра или рысь. другие — медведя, третьи — лисицу; попадались и угрюмые бульдожьих физиономии и лица снисходительно-величественные, смахивавшие на морды английских догов»⁴.

Или: «с Эдвардом Мэлиа Батлером Молленхауэра связывала крепкая дружба, — насколько она возможна (иронизирует Драйзер — Г. М.) между двумя дельцами, — а Марка Симпсона он уважал приблизительно так, как один тигр уважает другого»⁵.

Изображая портреты судей, юристов, издателей и разных чиновников, находящихся на службе у крупных капиталистов-монополистов, автор сравнивает их, обычно, с кошкой, собакой, волком или каким-либо иным животным. Причем, в портретной зарисовке персонажа автор выделяет какую-либо отдельную, но наиболее характерную черту. Такой художественный прием дает возможность писателю сжато, отдельными штрихами, но метко и точно передавать портрет и раскрывать внутреннее со-

¹ Теодор Драйзер, Собр. соч. в 12 тт., т. 4, «Титан», 1952, стр. 36.

² Теодор Драйзер, Собр. соч. в 12 тт., т. 3, «Финансист», 1951, стр. 540.

³ «Титан», цит. изд., стр. 426.

⁴ «Титан», цит. изд., стр. 15.

⁵ «Финансист», цит. изд., стр. 202.

держание персонажа, на изображении которого он не может остановиться больше. Так, низенький и толстый судебный пристав «...похож скорее на зобастого голубя, чем на человека...»¹. Было «что-то волчье» в улыбке начальника филаделфийской тюрьмы Десмаса. «Харпер Стеджер (юрист Каупервуда), высокий, худощавый, эlegantный, обладал приятным голосом и прекрасными манерами, хотя поступь его странным образом напоминала поступь кота, почуявшего близость собаки»². Иногда характеристика одного и того же персонажа посредством такого сравнения, только с небольшой вариацией, повторяется, что свидетельствует о четкой продуманности подобных художественных приемов у Драйзера. Так, в другом месте, — «вкрадчиво-любезный Стеджер ленивой грацией напоминал сытого кота, неторопливо подстерегающего мышшь»³.

Отсутствие подобных сравнений в других романах Драйзера, посвященных иным проблемам в изображении капиталистической Америки, подтверждает мысль о том, что специально подобранные и продуманные эпитеты и сравнения «Финансиста» и «Титана» строго подчинены главному замыслу этих романов — показать хищнический образ жизни и преступные методы обогащения американских капиталистов, а также интеллектуальную и духовную ограниченность буржуазного мира капиталистической Америки.

О такой идейной целеустремленности стиля романов Драйзера свидетельствует и обилие в них фактов и детализация в изображении жизни капиталистической Америки, в изображении жизни людей, их поступков, их душевных переживаний и стремлений, а также их быта, нравов, обстановки, в которой они живут; в изображении политических и финансовых махинаций дельцов, деятельности государственных и политических органов страны, судебных процессов, выборов, печати и т. д.

Американская реакционная критика рассматривает эту художественную особенность произведений Драйзера как один из тягчайших «грехов» писателя. И понятно. Зачем, дескать, так усердно выносить мусор из своего дома! Ведь чем глубже и детальнее изображает Драйзер американскую действительность, тем сильнее он разоблачает её. И, конечно, именно это злит прежде всего идеологов американского капитализма, наподобие Мэнкена, который заявляет, например, что «неумелое изображение суда над Каупервудом», «скучное детальное изображение нудного процесса», нагромождение «несущественных деталей» «уродует и тормозит повествование» в романе «Финан-

¹ «Финансист», цит. изд., стр. 357.

² Там же, стр. 274.

³ «Титан», цит. изд., стр. 32.

сист»¹. Не случайно Мэнкена так беспокоят именно самые острые и сильные места в романах Драйзера!

Вопрос о «нагромождении» фактов и деталей в романах Драйзера и их роли (функции) в них представляет собой одну из весьма важных проблем в творчестве Теодора Драйзера.

Марксизм учит, что любое явление может быть понято и обосновано, если оно рассматривается в его неразрывной связи с окружающими явлениями, в обусловленности от окружающих явлений, то есть в неразрывной связи с целым, частью которого есть это явление. Только так можно рассматривать творчество Драйзера в американской литературе и, в частности, одно из качеств всех его произведений — сильную насыщенность их фактами и деталями, то есть исходя из общего их замысла и обстоятельств, в которых развивалось творчество Драйзера. Тогда нам станет совершенно ясно, что обилие фактов и деталей в романах Драйзера строго продумано и подчинено общему их замыслу и их композиции, а также цели, которую ставил Драйзер в своем творчестве — сказать правду об американской действительности. И так как Драйзеру приходилось продолжать прокладывание нового пути в американской литературе, где о правде не легко было говорить, то ему необходимо было не только показывать, а — доказывать, убеждать так, чтобы у читателя не оставалось никакого сомнения, а его врагам нечего было возразить. Так оно и вышло. Не имея что возразить против содержания романов Драйзера в смысле их правдивости, реакция повела атаку на форму романов Драйзера и «нагромождение» в них фактов, целясь в то же время в главное — содержание произведений. Между тем как насыщенность деталями и фактами из жизни Америки и составляет сокрушительную силу романов Драйзера. Если романы Драйзера и сейчас не дают покоя реакции в Америке, тщетно пытающейся заделать зияющие трещины капиталистического строя, то можно себе представить, какое ошеломляющее действие произвели они во время их выхода, когда в них (в романах Драйзера) впервые, говоря словами самого автора, «с грохотом, скрежетом, оглушительным треском сыпались один за другим факты вопя с жесткой, звериной настойчивостью: «Это так! Это так!»².

Кроме того, нужно иметь в виду огромную важность деталей в изображении, например, финансового мира в «Финансисте» и «Титане» или в психологической мотивировке преступления героя «Американской трагедии». Не лишена такого же зна-

¹ Н. Менскен, „A Book of Prefaces“, London, 1927, стр. 130.

² Теодор Драйзер, Собр. соч. в 12 тт., т. 6. полутом I, «Гений» 1952, стр. 270—271.

чения детализация и в изображении интимной жизни, например, Каупервуда, если это рассматривать во взаимосвязи с деталями в раскрытии облика Каупервуда как американского дельца с точки зрения поставленной писателем цели: показать закономерность взаимосвязи преступных методов обогащения американского капиталиста с его моральным падением.

Совершенно понятно, что именно в виду такой функции обилия фактов и деталей в романах Драйзера писатель категорически отказывался что-либо изменять в них и сокращать их несмотря на требования издателей и некоторых критиков. Тем более, что обилие фактов и детализация хотя и создают впечатлительные громоздкости романов Драйзера, но они строго подчинены плану романов, их идейному замыслу и являются существеннейшей деталью их крепко слаженной идейной и художественной целостности. И справедливо замечание Д. Дадли, что гармоничность романов Драйзера, этих «вздымающихся ввысь громад творений», иногда может быть не заметна для «близорукого придирчивого... глаза»¹. И с этим соглашаются также многие американские критики. У. Тейлор, например, вслед за Паррингтоном и Хэтчером, говорит о том, что «...накопление деталей не помешало ему (Драйзеру. — Г. М.) создать свои тяжеловесные произведения с классическим чувством формы, которой подчиняются десятки и даже сотни сцен в полном соответствии с планом, который руководит всем»².

Общему плану и замыслу романов Драйзера строго подчинены пейзаж и интерьер в них, а также описание одежды, туалета героев и авторские отступления.

Пейзаж обычно Драйзер использует скупой и рационально. Чаще всего пейзаж в романах Драйзера соответствует настроению героя и создавшейся ситуации, усиливая впечатление происходящего. Так, например, снежные метели, холод и слякоть обычно в романах Драйзера создают фон, на котором писатель изображает нужду и голод бездомных, безработных, трудящихся. В таком стиле обрисованы картина «Мусорщик» в «Гении», длинные очереди безработных и бездомных Нью-Йорка в «Сестре Керри». В холодную, пронимающую до костей ночь закончил с собой Герствуд.

Иногда пейзаж в произведениях Драйзера включает в себе сложное содержание и выполняет более сложную функцию, чем оттенение (путем контраста или параллели) отдельного эпизода или настроения героя. Так, например, ненастная погода, дождь, свирепло хлещущий в окна поезда, «бешено мчащегося во мгле к новому миру» и увозящего с собой Керри и Герствуда («Сест-

¹ Dorothy Dudley, „Dreiser and the Land of the Free“, New York, 1946, стр. 3.

² W. Taylor, „A History of American Letters“, 1936, стр. 537.

ра Керри»), не только гармонирует душевному настроению героев, но и символически как бы предвещает их будущее в этом мрачном новом мире. Глубоко содержательна и сознательно изображена писателем в виде символа картина строящегося Чикаго в начале романа «Титан». Она нарисована в эпическом стиле, с чувством глубокого патриотизма и веры художника в неиссякаемые созидательные силы его народа. Чикаго Драйзер изображает как символ Америки. Контраст — основной художественный прием писателя в этой картине. С одной стороны он представляет Чикаго как воплощение молодости и силы своей страны, с другой — как олицетворение её пороков. Четко, скупно и в то же время вдохновенно рисует Драйзер Чикаго, сначала внешний вид города, а затем и внутренний пейзаж строящегося великана: «Вокруг стлалась гладкая, как скатерть, равнина со скудной порослью порыжевшей прошлогодней травы, слабо колыхавшейся на утреннем ветру. Но местами пробивалась и молодая зелень — знамя наступающего обновления, предвестник весны. Воздух в этот день был необычайно прозрачен, и сквозь его чистый хрусталь неясные очертания далекого города проступали словно контуры мухи в янтаре, волнуя путника тонким изяществом рисунка...

Железнодорожные колени разветвлялись все шире. На путях стояли тысячи товарных вагонов, желтых, красных, синих, зеленых, белых, пригнанных сюда со всех концов страны...

Жизнь тут была ключем... Строящийся город бурлил и кипел. Даже воздух здесь, казалось, был насыщен энергией...»¹.

Оптимистическая приподнятость картины, достигаемая и содержанием и стилистическими приемами («Ну и город!»; «Город, подобный ревущему пламени, город — символ Америки, город — поэт, в штанах из оленьей кожи, суровый, неотесанный Титан!» и т. д.), соответствует исторической правде: писатель изображает времена, когда большинство американцев слепо верило в неограниченные возможности человека в их стране, в её будущее величие и т. д. Не случайно сначала Драйзер изображает Чикаго в представлении преуспевающего современника — Каупервуда, приехавшего покорить этот город.

Но в изображении Чикаго непосредственно авторском, наряду с оптимизмом, явно чувствуется грусть писателя, навеянная сознанием несбыточности мечты миллионов людей, стекавшихся в Америку и Чикаго — «символ Америки» — из разных концов света и схоронивших там свои лучшие надежды:

«На берегу мерцающего озера лежит этот город — король в лохмотьях и заплатках, город — мечтатель, ленивый оборванец, слагающий легенды...» (стр. 9).

¹ «Титан», цит. изд., стр. 7.

Контрасты в изображении Чикаго свидетельствуют не столько о молодости города, еще одетого в лес, «с низенькими деревянными одноэтажными и двухэтажными домиками, как видно недавно построенными и часто даже неоштукатуренными, но уже покрытыми густым слоем копоти, а порою и грязи», сколько о кричащем противоречии между роскошью и нищетой в нем. «Сюда, дивясь всему, исполненные надежды, шли переселенцы из Западных штатов и Восточных. Здесь голодные и алчущие труженики полей и фабрик, носясь с мечтой о необыкновенном и несбыточном, создали себе столицу, сверкающую кичливой роскошью среди грязи»... Перед читателем встает типичный образ крупного капиталистического города, с его жестокой эксплуатацией, показной роскошью и страшной нищетой, со всеми его уродливыми язвами, порожденными капиталистической системой: «Здесь были проститутки, мошенники, шулеры, искатели приключений...! Этот город наводняли подонки всех городов мира...

Ослепительно сверкали огни публичных домов, звенели банджо, цитры и мандолины в барах. Сюда, как на пир, стекались самые дерзновенные мечты и самые низменные вожделения века и пировали власть в этом чудо-городе — центре Западных штатов» (стр. 10).

Описание одежды персонажей в произведениях Драйзера также строго подчинено характеристике героев. «Рыцаря наших дней» — Друэ выдает платочек, крикливо выглядывающий из верхнего карманчика его пиджака, крикливо цвета галстук, толстая подошва его ботинок и т. п. Строго, со вкусом и изяществом подоогнанное платье Каупервуда подчеркивает его стройную фигуру успевающего дельца. Кричащие наряды Эйлин как нельзя лучше говорят о внутреннем содержании этого «породистого животного». Свободно повязанный галстук и мягкая шляпа Витлы-художника сменяются строго повязанным галстуком и блестящим цилиндром Витлы-дельца и т. д.

Целям типизации и индивидуализации персонажей подчинена также речевая характеристика героев в романах Драйзера. Каждому герою в романах Драйзера свойственны не только его манера держаться, его вкусы, привычки, образ мыслей, которые определяют (выдают) его принадлежность к определенному классу и профессии, но и его речь как форма выражения образа мыслей героя, которая позволяет более точно определить уровень его культурного развития, его духовный облик. Так, например, речь представителей старшего поколения семейства богатого спекулянта Батлера, бывшего мусорщика («Финансист»), обилует диалектизмами, неправильными построениями фраз, неправильным произношением слов и т. д., что выдает

весьма низкий уровень их интеллектуального развития. „It's a lively life I'm leadin', — говорит мистер Батлер, — what with every bank in the city wantin' to know their loans are goin' to be taken care of“¹ (М. Волосов переводит эту фразу так: „Ну, доложу вам, и жизнь! все банки, вынь да положь, требуют обеспечения своих ссуд“²). В обращении к своей дочери Батлер может употребить слово „девонька“ (flapper). Особенно эффектно оттеняет образ простоватой и по-своему доброй и искренней, но очень ограниченной миссис Батлер её речь с неправильным грамматическим построением фраз, с неправильным произношением личных местоимений, с опущением „g“ и „h“ в некоторых словах и т. д., что вообще свойственно просторечию (диалектизмам) в английском языке. Вот, например, на балу в беседе с м-с Каупервуд м-с Батлер шокировала свою собеседницу такой речью (в которой она выражала свое восхищение новым домом Каупервудов): „Well, it's lovely now, isn't it?.. Sure you'll be happy here. Sure you will. When Eddie fixed the house we're in now, says I: 'Eddie, it's almost too fine for us altogether —surely it is', and he says, says 'e, 'Norah, nothin' this side o' heavin or beyond is too good for ye'—and he kissed me. Now what d'ye think of that fer a big, hulkin' gossoon?“³

Сам Драйзер, характеризуя свою героиню (м-с Батлер), непосредственно говорит о её речи, помогающей узнать её духовный облик и характер. Драйзер приводит примеры из разговора м-с Батлер о своих дочерях: „Aileen, god bless her, is such a foine (вместо fine.—Г. М.) girl.“ Или: „Norah, the darlin', is sick the day“⁴. Во время одной из небольших семейных ссор м-с Батлер обращается к дочерям: „Youse mustn't quarrel now“ (вместо „You mustn't...“) и т. д.

Такую речь (насыщенную диалектизмами) автор вкладывает в уста своих героев отнюдь не как средство унижения их, а как средство типизации. Драйзер подчеркивает связь Батлеров-старших в прошлом с простым народом и отдает предпочтение простоватой, но искренней м-с Батлер перед педантичной ханжой м-с Каупервуд (первой женой Каупервуда). С иронией и антипатией изображает Драйзер раздражение легкомысленных дочерей Батлера (особенно Норы), которых шокирует речь их матери.

Слово «модмазать» (вместо «мадмуазель»), которое употребляет Друэ («Сестра Керри»), шеголяя своими познаниями французского языка, когда он хочет проявить галантность по отношению к женщинам, как нельзя лучше дополняет представ-

¹ Th. Dreiser, „The Financier“, Moscow, 1954, стр. 290.

² «Финансист», цит. изд., стр. 280.

³ Там же, стр. 143.

⁴ Там же, стр. 95, 100.

ление читателя об этом «рыцаре наших дней» (как его называет Драйзер), в костюме по последней моде и ботинках на толстой подошве.

Следует также подчеркнуть, что диалектизмами и такой, например, уничижительной лексикой Драйзер пользуется очень скупое, расчетливо, с тонким чувством меры, то есть только тогда, когда это наиболее эффектно выражает (оттеняет) характер героя. Чаще употребляет Драйзер в «Финансисте» и «Титане» слова «пройдоха», «свиньи», «шайка бандитов» и т. п., когда говорит об американских политиках и бизнесменах.

Речь Каупервуда в «Финансисте» и «Титане» всегда продуманная и правильная. Она как бы подчеркивает холодную расчетливость этого дельца. Иногда Драйзер вкладывает в уста Каупервуда фразы, характерные для бизнесменов. „You'll be paying a pretty fair price for that stuff when you get it“, говорит в одном месте Каупервуд в беседе со Стинером¹ (М. Волосов свободно перевел эту фразу: „В общем это дельце станет вам в копеечку“²).

Одним из сильных стилистических приемов Драйзера в разоблачении буржуазного мира, его культуры и нравов, является холодная, язвительная, часто граничащая с сатирой, но всегда сдержанная, а иногда и еле-еле уловимая ирония писателя. Эта чисто драйзеровская ирония особенно заметна, например, в тех неповторимых случаях, когда Драйзер изображает упорное старание одних богачей проникнуть в «высший свет», а других (представителей «высшего света») — всячески оградить себя от дерзких притязаний первых. Сдержанно, даже как бы серьезно изображает Драйзер это соперничество. Но под напускной серьезностью чувствуется горечь смеха. Так нормальный человек обычно выслушивает и терпит невменяемого, наперед зная, что изменить его образ мыслей... не так легко. В романе «Титан» весьма примечательны, например, образы (и в смысле показа ограниченности буржуазного мира, и как пример едкой иронии писателя) миссис Симс и миссис Мэррил. Обе они — представительницы богатейшей части населения Чикаго. Но миссис Мэррил была всеми признанной представительницей «высшего света», а миссис Симс, «горячая почитательница м-с Мэррил», — одна из тех, кто пытался всячески «удостоиться чести» быть принятой в нем.

«Получить приглашение к Мэррилам на обед, чай или завтрак, прокатиться по городу с м-с Мэррил было верхом блаженства для м-с Симс — язвительно повествует Драйзер. — Она любила повторять *bon mots** своего кумира, рассуждать о её

¹ „The Financier“. цит. изд., стр. 176.

² «Финансист», цит. изд., стр. 168.

* Остроумные словечки (франц.).

удивительной образованности, рассказывать, как люди будто бы отказывались верить, что это жена такой посредственности, как Энсон Мэррил...» И чтобы быть достойной общества м-с Мэррил «Сама м-с Симс вела себя очень надменно, считалась только с теми, кто стоял выше её на социальной лестнице, и от всей души презирала тот заурядный мир, в котором вынуждена была прозябать»¹. Драйзеровская ирония легко чувствуется, например, в достопримечательном диалоге м-с Меррил и м-с Уокер — представительницей еще более «высокого света» богачей Нью-Йорка, куда отправляется м-с Меррил из Чикаго, чтобы специально выведать о прошлом Каупервудов и решить чрезвычайно важную проблему: можно ли Каупервудов принимать в «высшем свете» Чикаго.

И что же здесь удивительного, если американские реакционные критики, прислужники изображенных в романах Драйзера «пройдох» и лицемеров «высшего света», подняли страшный вой сразу же после выхода первого романа писателя, обвиняя Драйзера в «аморализме», объявляя стиль его сочинений «грубым», а самого писателя называя «пошляком», «провинциалом». «толстокожим животным», «осквернителем американской женственности», «убийцей хорошего английского языка» и вообще «опасным человеком». Ультраизысканной, а попросту реакционной ханжеской критике не нравилось, что Драйзер употребляет слова и выражения, которые всегда можно встретить в обычной речи американского народа, но которые с некоторого времени переставали употребляться в Америке в так называемом «высшем свете». Но Драйзер заставлял эти слова возвращаться во все слои общества, ибо этого требовала жизнь, а Драйзер стремился прежде всего изобразить жизнь, а не угрожать ханжескому «высшему свету», который он всегда презирал и обличал. Его язык, как справедливо замечает Д. Дадли, «вызывает страшную дрожь, сквозь него видишь священную тень реалиста, от него веет ветром реальности, словно шумом самолета, возвещающем о своем приближении»². Драйзер прекрасно понимал, куда метила реакционная критика. Она пыталась оторвать американскую литературу от народа и заставить американских писателей помогать правящим кругам обманывать народ с помощью прилизанной, выхолощенной, бесконфликтной литературы. Не случайно, отмахиваясь от советов назойливых «друзей» типа Мэнкена, долго и тщетно пытавшегося «обтесать» Драйзера под стандарт удобоваримого для «высшего света» писателя и вылощенного джентльмена, и постоянно ведя борьбу с издателями, боявшимися опубликовать

¹ «Титан», цит. изд., стр. 68.

² D. Dudley, цит. произв., стр. 2.

его произведения и требовавшими некоторых сокращений и поправок в них, Драйзер никогда ничего не изменял, не сокращал и не вычеркивал ни единого слова. А в беседе с одним критиком-реакционером (Медоксом Фордом), попробовавшем также делать замечания о стиле Драйзера, писатель решительно заявил, что он живет в стране бизнесменов, его действующие лица носят на себе отпечаток бизнеса, то есть любви или ненависти к нему, и, вкладывая в их уста такую речь, он приближает их к действительности.

Нельзя, конечно, не согласиться с мнением многих советских критиков о том, что в стилистическом отношении ранние (до-октябрьские) романы Драйзера не всегда одинаково выдержаны, что в них есть места расплывчатые, что иногда в них автор допускает излишнюю подробность в описании сцен из интимной жизни героев. Иногда встречаются в них и ложнопатетические фразы. Все это было следствием заметного воздействия на Драйзера раннего периода его творчества философии позитивизма, это было результатом отсутствия у Драйзера тех временстройной и последовательной системы мировоззрения, философского объяснения жизни. И недостаток в ранних романах Драйзера «ясности социальных и моральных перспектив», по меткому замечанию А. Чичерина, при всех их достоинствах, повлек за собой некоторые стилистические недостатки¹. В этой связи существенно важно отметить тот факт, что после Великой Октябрьской социалистической революции, когда под влиянием революционных событий на Востоке постепенно и окончательно завершается формирование революционных взглядов Драйзера, когда писателю становятся совершенно ясными перспективы развития общества и отсюда цель его борьбы как гражданина,— выравнивается стиль произведений писателя, становится более уверенным и точным их язык. Об этом прежде всего свидетельствует роман Драйзера «Американская трагедия» (1925) — величайшее творение американского писателя-реалиста.

Это явление в творчестве Драйзера лишнее раз подтверждает одно из важнейших положений марксистского учения об искусстве — органическую связь произведения искусства с мировоззрением его творца.

Таким образом, во-первых, форма романов Драйзера строго подчинена их содержанию и замыслу и может рассматриваться только в конкретной взаимосвязи (единстве) с ними, а также с общим процессом развития американской литературы и значения творчества Драйзера в ней. Тогда нам станет ясно,

¹ О. Чичерин. «Теодор Драйзер і американський викривальний роман», «Жовтень», 1952. № 3

что, во-вторых, форма романов Драйзера (во всей её сложности), в единстве с их содержанием, подчинена цели всего творчества писателя в развитии американской литературы XX-го века — утверждению в ней критического реализма с основным жанром этого направления — идейно насыщенным, злободневным и общедоступным социальным романом. В третьих, форма романов Драйзера (во взаимосвязи с их содержанием) совершенствовалась вместе с идейным ростом писателя, в процессе которого становилось все более стройным, ясным и целеустремленным его мировоззрение.

О. М. ШЛЯХОВ

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У МОВІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ФЕЙЛЕТОНІВ

1. Вступні зауваження

Мова як засіб спілкування, обміну думками і взаємного розуміння між людьми змінюється за внутрішніми законами свого розвитку, в нерозривному зв'язку з розвитком суспільства.

Як відомо, мова зв'язана з діяльністю людини в усіх сферах її роботи від виробництва до базису, від базису до надбудови. Тому вона відбиває зміни у виробничій, культурній і інших галузях діяльності людей відразу і безпосередньо, поповнюючись новими словами і виразами; певна група слів і виразів при цьому набирає нового смислового значення. А застарілі слова поступово виходять з ужитку. Виникаючи в зв'язку з потребами спілкування у тій чи іншій сфері людської діяльності, новоутворені чи переосмислені слова і вирази знаходять своє відображення в усіх стилях літературної мови і в тому числі у мові сатиричної літератури, зокрема у фейлетонах. Отже зміни в мові відбуваються насамперед у її словниковому складі, причому важливою закономірністю розвитку є історичні зміни не лише слів, але й **виразів**, тобто сталих словосполучень, що входять до складу фразеології мови. Цим, власне, підкреслюється необхідність всебічного вивчення, поряд з лексикою, також фразеології мови.

Питання про джерела і шляхи збагачення фразеології мови знайшло своє повне висвітлення в «Курсе русского литературного языка»¹ акад. Л. А. Булаховського. Визначаючи основні джерела фразеології, Л. А. Булаховський вказує, що російська літературна мова ввібрала в себе численні елементи, з яких найголовнішими є: 1) прислів'я, приказки, що майже цілком втратили діалектне забарвлення і звучать як звичайні фрази літературної мови; 2) професіоналізми, що набули метафоричного вжитку; 3) вирази з анекдотів, жартів та ін., що закріпились;

¹ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка. «Радянська школа», 1952, том I, стор. 101—108.

4) цитати і образи з «старого і нового завіту»; 5) численні ремінісценції античної старовини, безіменної і особистої; 6) переклади ходячих висловів французьких, значно рідше — німецьких, італійських і англійських; 7) крилаті слова письменників російських та іноземних; 8) влучні фрази видатних людей.

Акад. Л. А. Булаховський підкреслює, що не всі зазначені джерела фразеології зберігають тепер однакову силу. Так, тексти релігійних книг або ремінісценції античної старовини не можуть вже вносити щось нове у нашу фразеологію.

Чим же далі буде збагачуватись фразеологія? Л. А. Булаховський говорить, що перед фразеологією російської мови широкий шлях засвоєння через книги, журнали, газети, з'їзди, конференції і под., фразеології керівників партії і радянської влади, фразеології видатних радянських авторів і ораторів. «Те, що сподобається, легко рознесуть величезні засоби сучасної передачі, а сказане і написане сьогодні може, починаючи від завтрашнього дня, стати для поколінь фразеологізмом з емоційністю, яка довго не зітреться»¹.

Таке визначення дальших шляхів фразеологічного збагачення російської мови такою ж мірою стосується і української мови.

Зміни, що відбуваються у фразеології української мови, можна простежити при аналізі мови сучасних фейлетонів, бо цей художньо-публіцистичний жанр радянської літератури активно відгукується на певні явища суспільного життя; і фейлетоністи оперують всіма тими засобами загальнонародної мови, які допомагають краще і в найдохідливішій формі відобразити основні ідеї та актуальні питання сучасності, боротися з проявами ворожої ідеології в свідомості радянських людей, ворожого ставлення до соціалістичної власності, викривати бюрократів, влачів, бракоробів та ін. Переважна більшість українських фейлетоністів, добре розуміючи значення народних фразеологізмів, що виражають нову ідеологію, широко використовує таку фразеологію у своїх творах.

Цілком зрозуміло, що такого роду практика письменника-публіциста допомагає відображенню нового в українській мові, а разом з тим впливає на формування соціалістичної свідомості нашого народу.

2. Нові фразеологічні одиниці

Склад фразеології української літературної мови поповнюється за рахунок висловлювань класиків марксизму-ленінізму, керівників партії і уряду, видатних радянських вчених, новаторів комуністичного будівництва.

¹ Л. А. Булаховський, Курс русского литературного языка. «Радянська школа», 1952, т. I, стор. 107, (Переклад наш — О. Ш.).

І. К. Білодід, розглядаючи характер використання висловлювань класиків марксизму-ленінізму та видатних вчених, визначає такі два шляхи їх відображення у мові художньої української прози:

а) пряма цитатія;

б) передача висловлювань мовою персонажів¹.

Мова сучасних українських фейлетонів включає не поодинокі приклади такого використання висловлювань видатних людей, окремих фраз з Конституції СРСР, Статуту КПРС і т. д. Правда, це фразеологічне багатство відображається у фейлетонах здебільшого у зміненій, перефразованій передачі.

Наприклад: «Державна дисципліна для всіх одна: взяв гроші — поверни їх повністю»², «Радянські закони на нього ніби не поширюються»³. — В основі цих конструкцій лежать настанови партії та уряду про обов'язковість партійних і радянських законів для всіх радянських людей (пор. п. 3 «е» «Статуту КПРС»: «В партії не може бути двох дисциплін — одна для керівників, друга — для рядових. Партія має одну дисципліну, один закон для всіх комуністів...»). Або: «Адже кожний радянський громадянин, попрацювавши певний час, має право на відпустку»⁴. Цей вислів побудований на основі статті 119 Конституції СРСР: «Громадяни мають право на відпочинок».

Нові фразеологічні одиниці структурно розпадаються на дві групи: а) сталі словосполучення, співвідносні з реченнями; вони нагадують своєю будовою народні прислів'я чи афоризми. Наприклад: «Дають їсти дулю з маком, а доїти лізуть з бакком»⁵; «Для тих, що люблять відлежуватись на печі, мартенівська піч не підходяще місце»⁶; «...якою б справною цифра не була — молока з неї не надоїш»⁷; б) конструкції типу фразеологічних сполучень, що співвідносні із словом (халатне ставлення, крутий перелом, затиск критики і т. д.).

Перша структурна група фразеологічних неологізмів, співвідносних з реченням, широко використовується як для позитивної характеристики нових явищ і рис соціалістичної дійсності, так і для негативної оцінки окремих проявів буржуазної моралі, не соціалістичного ставлення до праці і т. д.

Ось нові фразеологічні звороти типу народних прислів'їв, що відображають ідейно-моральні принципи і якості радянської людини: «В нашій країні ніхто не має права користуватися чу-

¹ І. К. Білодід, Питання розвитку мови української радянської художньої прози, Київ, 1955, стор. 168.

² М. Пересядько, газ. «Вільна Україна» від 27. I. 1953.

³ Г. Гергель, Під крильцем покровителів, газ. «Київська Правда» від 25. I. 1953.

⁴ М. Пересядько, газ. «Вільна Україна» від 27. I. 1953.

⁵ Новорічні побажання, Перець, 1953, № 24, стор. 8.

⁶ П. Лубенський, Марки і помарки, Перець, 1955, № 8.

⁷ Л. Гроха, В середньому і безпосередньо. Перець, 1955, № 23.

жими заслугами»¹, «...на нашій Радянській Батьківщині спорт тепер — всенародне явище»².

Досить поширені фразеологізми, в яких відбиваються вимоги про заощадження і економію народних коштів («Недбальство, марнотратство, неощадливість — явища суть непримиренні в усіх проявах» («Перець», 1955,2,2); «Бухгалтер — страж народної казни» («Перець», 1955, 2,2), відображається соціально-виробничий досвід нашого народу. «Недовготривала стійкість печі (мартенівської — О. Ш.) — лихо для виробництва» («Перець», 1955,8,9); «Немає гіршої для підприємств хвороби, ніж та, яку заносять бракороби» («Перець», 55,23,7) * і т. д.

Поряд з розглянутими новоутвореними фразеологізмами знаходимо також численний шар фразеологічних речень афористичного характеру, вживаний для позначення негативних рис з погляду нових принципів соціально-виробничого і побутового життя народу. Наприклад: «Лише подекуди пам'ятниками великих помилок стирчать шпилі — творіння архітекторів, які вважали, що новий стиль — це новий шпиль»³; Хапуни-заготувачі «...вважають, що колгосп — це пиріг з начинкою, який можна кусати з усіх боків»⁴; «Він не схотів вчитися, бо вважав, що науки сушать мозок і роблять людину передчасно лисою»⁵.

Вказуючи на обмеженість сфери вжитку цих фразеологізмів, фейлетоністи здебільшого вводять їх у мову персонажів. Це, власне, «умовиводи» шахраїв, бюрократів, затискувачів критики, бракоробів, ледарів. Наведемо кілька ілюстрацій. «Видимість — велике діло» (Перець, 53, 19), «Критика знизу, — говорить він, — це отрута. Зверху — ото ліки» (газета «Радянська Україна» від 4/І — 52); «Критика — це ліки, а я здоровий» (Перець, 55, 10,2); «Змитися — скажу прямо — це вже останнє діло; тут пахне міліцією і судом» (газ. «Вільна Україна» від 23/ІІ — 53); «Головне в банківських операціях — кмітливість. Треба вміти обвести будь-якого ревізора навколо свого пальця і привчить підлеглих мовчати» (газета «Радянська Україна» від 4/І — 52) та ін.

У фейлетонах досліджуваного періоду зафіксовано кількісно значну групу співвідносних з словом нових фразеологічних сполучень, що частково втрачають значення своїх компонентів. Виникали і виникають вони у різних сферах суспільно-виробничої, адміністративно-господарської, наукової та іншої діяльності людей. Фейлетоністи, розуміючи силу образних і експресивних якостей цих фразеологізмів, широко ними користуються при характеристиці персонажів, певних дій чи ситуацій. Напр.: «під-

* Тут і далі рік подаємо скорочено. (Ред.).

¹ В. Деркач, Бур'ян, газ. «Молодь України» від 4.І. 1954.

² Остап Вишня, Вибране, 1954, стор. 365.

³ П. Лубенський, Проекти і дефекти, Перець, 1955, № 22.

⁴ П. Лубенський, Базари й товари, Перець, 1955, № 3.

⁵ Ю. Мокрієв, Льока, Перець, 1953, № 14.

нести голос протесту (газета «Радянська Україна» від 27/IX — 53); «піднести голос критики (від 13/I — 53); «розвал роботи і затиск критики» від 27/IX — 53); «зав'язалися жваві дебати (від 11/I — 53); «грунтовно спинився на нинішньому етапі; сміливо сягнув у перспективи» (від 27/I — 54); «читає мораль» (від 6/II — 53); «спиратись на актив» (від 13/XI — 54); «наблизити керівництво до колгоспів» (від 13/XI — 54), «порушити клопотання» (від 6/VIII — 52); «стався крутий перелом» (від 23/I — 53); «зважити на випадки ротозійства» (від I/IV — 53); «пускати на самоплив» (від 4/XI — 52); «завзято глушив критику» (газета «Чорноморська комуна» від 8/I — 53), «наполягайте на самокритику» (від 16/XI — 52; «халатне ставлення до своїх службових обов'язків», «питання добору і розстановки кадрів» (газета «Вільна Україна» від 15/VIII — 52), «Не зупиняйтесь на досягнутому» («Перець», 54, I, 3); «обмінюватись досвідом роботи» («Перець», 55, 23, 6) та інші.

У мові сучасних фейлетонів ці фразеологізми або ж їх опорні, стержневі частини, що виступають в значенні цілого словосполучення, інколи можуть нагромаджуватись для створення певного гумористичного ефекту: «В залежності від обставин, вони і рухали вперед, і підвищували, і забезпечували, і освоювали, і спирались на досягнення, і запроваджували досвід»¹.

Переважна більшість таких фразеологізмів широко вживається в усіх стилях і формах української літературної мови, будучи частиною багатств її фразеології.

3. Поновлення фразеологічних одиниць

У сучасних фейлетонах широко використовуються фразеологізми старого фонду в кількох планах. Крім вживання їх без структурних змін для передачі загальновідомих понять, фейлетоністи обновляють лексико-семантичні компоненти фразеологізмів, надаючи їм більш конкретного значення і актуальності.

Це фразеологічне новаторство у фейлетонах іде такими напрямками:

- а) переосмислення фразеологізмів без структурних змін;
- б) вживання фразеологізму в двох значеннях одноразово — в переносному і прямому;
- в) підстановка, заміна окремих компонентів фразеологізму.

Переосмислення фразеологічних одиниць. У фразеологічний зворот вкладається новий, відмінний або протилежний від закріпленого мовною практикою зміст. Це переосмислення старого словосполучення здійснюється за допомогою інтонаційного наголосу (на письмі передається вживанням лапок). Напр.: 1) «І в цю хвилину мабуть нікого так в Лубнах не згадують «тихим словом», як директора електростанції Костянтина Федоровича

¹ Остап Вишня, Гіперболізатори, Перець, 1955, № 2.

Овдjenка»¹; 2) «А через два тижні, після «особистої зустрічі» в управлінні з'явився новий наказ того ж тов. Кохненка, за яким Редчица звільнено «за власним бажанням»².

Такі словосполучення, як «тихим словом», «за власним бажанням» мають явно протилежний зміст тому, який звичайно властивий їм. Дійсно, як розповідається у фейлетоні С. Хейло «За власним бажанням», Редчица звільнено за розвал роботи. А вислів «після особистої зустрічі» набирає додаткового семантичного навантаження. «Особиста зустріч» власне означає в даному випадку випивку з підкупом.

Переосмислення значення ще з більшою переконливістю відчувається у такому прикладі: «Звідусіль, розкусивши, що воно за птах, його швидко звільняли, але звільняли коректно, «за власним бажанням», за «скороченням штатів»³.

Переосмислення певного сталого словосполучення іноді розкривається в наступних реченнях. Так, замість загальноприйнятого значення наявності великої кількості чогось у такому виразі «Чого тільки немає», вкладається у нього протилежний зміст — відсутність чогось: «Не перелічити, чого немає на Чернігівських базарах! Не знайдеш там ні лісоматеріалів, ні цементу, ні коліс, ні лопат, ні сокир, ні пилок»⁴.

Вживання фразеологічних зворотів одночасно у двох значеннях — в прямому і переносному. Поновлення фразеологізмів у фейлетонах іде також шляхом використання їх у двох значеннях: крім основного, узвичаєного значення, фразеологічні конструкції можуть мати одноразово і прямий, буквальный зміст, який впливає з суми лексичних значень складових компонентів, що входять до даного словосполучення. Так, фразеологічний вираз «встромляти (вставляти) палиці в колеса» (тобто перешкоджати) можна розуміти і в буквальному значенні в такому контексті: «...щоб зупинити безтарку, зовсім не треба вставляти палиці в колеса» (вони самі розсипаються).

Показовим у цьому відношенні є використання народних прислів'їв та приказок у творах В. І. Леніна: «Російське прислів'я каже: не плюй в колодязь, — пригодиться води питись. Але є люди, які не від того, щоб напитися і з такого колодязя, в який уже напльовано»⁵.

Цей прийом помітно підсилює дотепність, гостроту мови фейлетона, причому гумористичний ефект створюється вже тим, що допускається буквальный значення фразеологічного сполучення,

¹ О. Донченко, Лубенська «моргуха», «Радянська Україна» від 6.VIII. 1952 р.

² С. Хейло, За власним бажанням, «Радянська Україна» від 1.IV. 1953 року.

³ Юрій Мокрієв, Льюха, Перець, 1954, № 14.

⁴ О. Бойко, Перець, 1955, № 18.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 454.

не властиве мовній практиці народу. Напр.: «Робітники, занепокоєні загадковою мовчанкою, допитуються у виконкомі обласної Ради, чи не проковтнув часом язика т. Медведєв. — «Ні, — відповідає заступник голови облвиконкому т. Бабенко, — язик у т. Медведєва на місці...»¹.

Набираючи буквального значення, складові елементи фразеологічного сполучення конкретизують, підсилюють образність усього вислову. Наведемо кілька прикладів. «Через півгодини роботи над цим продуктом (цукерки «п'яна вишня») кулінар уже **не може твердо стояти на ногах**², (бо стає п'яним); «Іч, який, — подумав директор, — стоїть мокрий, а намагається довести, що з **ставка можна вийти сухим**»³, — Тут заміна слова «води» у народній приказці «вийти з води сухим» словом «ставка» надає цьому фразеологічному сполученню ще й інше, конкретне значення, бо, як довідуємось з фейлетона, порушники Статуту сільськогосподарської артілі дійсно «ловили» рибу в колгоспному ставку.

«З того часу, як то кажуть, **багато води втекло і натекло на голови скаржникам**, а Ви, як голова виконкому райради, і пальцем не ворухнули»⁴. В даному прикладі до фразеологізму «багато води втекло» (із значенням «минуло багато часу»), приєднується на правах однорідного члена речення словосполучення «натекло на голови скаржникам».

Цей вислів вжитий в буквальному розумінні (крізь діряві дахи будинків вода протікала в жилі приміщення). Такий прийом значно оживляє картину, надаючи їй ще більшої образності.

У фейлетоні «Байдужі люди» М. Рубана⁵, вислів «шапками закидати» вживається в прямому і переносному значеннях. Мова йдеться про відправку на Сахалін великої партії шапок-ушанок, що залежались на складах м. Харкова: «Якщо вони (шапки-ушанки — О. Ш.) там вподобаться, то ми **весь Сахалін шапками закидаємо**».

Двозначність фразеологізму «не можна хвостом махнути» знаходимо у фейлетоні М. Шестопала «В американському зоопарку («Перець», 52, 2). Слон у бесіді з ослом ділиться думками про суть американської «свободи»: «Скільки галасу про свободу, а **не можна хвостом махнути**, щоб тебе не запідозрили у вільнодумстві».

Словосполучення «коники ліпити» набирає ще більшої експресії завдяки тому, що воно може розумітись в контексті також і у прямому значенні, яке впливає з суми складових компонен-

¹ «Принциповий бракороб», Перець, 1955, № 22.

² П. Шахматов, Фастівські кулінари, газ. «Київ. Правда» від 19.11.1953.

³ А. Стеланов, Жарти юридичні, газ. «Рад. Україна» від 4.X.1953.

⁴ «Здоровенькі були», газ. «Чорноморська комуна», від 16.XI.1952.

⁵ Газ. «Радянська Україна» від 12.I.1954.

тів фразеологізму: «—І чи й досі з хліба, випеченого у вашій пекарні, можна коники ліпити?»¹.

Ось ще приклад: «...Федір Васильович підкладе йому живу свинку, підкине сінця, підсолить цукром...»². — Вислів «Підкладе йому живу свинку» асоціюється з фразеологічним зрощенням «підкласти свиню», тобто підвести, поставити в неприємне становище когось. Фейлетоніст С. Никифорчук вдало натякає, що «жива свинка» (пряме значення словосполучення) може «підкласти свиню» (переносне, фразеологічне вживання).

У ряді випадків двозначне вживання фразеологізмів підкреслюється самими авторами. «Люди бачать, що **ліва нога Михайла Матвійовича спотикається** в переносному і буквальному розумінні, бо він часто буває напідпитку навіть на уроках»³.

Або: «Справді, тут не в переносному, а в буквальному смислі слова зібралася сімейка»⁴.

В окремих випадках, коли пряме лексичне значення компонентів не може передавати реального поняття і двозначність фразеологізму неможлива (бо це приводить до нісенітничі), автори фейлетонів намагаються все ж таки надати цьому виразу буквального розуміння, знаючи, що це буде сприйнято читачем лише в іронічному плані. Напр: «Як виявилось згодом, сяйво це виникло від **іскор, що посипались з їх очей**, коли вони налетіли в темряві один на одного»⁵.

Сюди ж слід віднести окремі випадки порушення фразеологічної неподільності словосполучень: роз'єднання ідіоми вставкою слів, інверсією компонентів фразеологічного зрощення і т. д. Це явище характерне лише для мови сатиричного жанру, зокрема фейлетонного.

Як зауважує В. В. Виноградов, роз'єднання певного зрощення чи його інверсія може привести до цілковитої втрати смислу. Напр., нормальним для сучасної мови буде такий порядок слів: «грошей у кого-небудь — кури не клюють», а інверсія типу «кури не клюють у кого-небудь грошей» приводить до нісенітничі⁶.

Проте фейлетоністи складають певний зміст у фрази, побудовані на основі розриву фразеологічних одиниць. Так, у реченні. «Але ж у корови очі великі і їх не так легко замилити»⁷ фразеологічне зрощення «очі замилювати» розірвано, але цим самим вкладається новий, глибокий зміст. Відповідна образність

¹ «Здоровенькі були». Перець, від 31.X.1952 р.

² С. Никифорук, Що воно тепер буде?, Перець, 1953, № 3.

³ К. Демет'єва, газ. «Чорноморська комуна» від 26.XI.1953.

⁴ Г. Загадченко, В лісовому затишку, газ. «Рад. Україна» від 13.I.—53.

⁵ «Незвичайна пригода», газ. «Київська правда» від 31.X.1952.

⁶ Пор.: В. В. Виноградов, Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины, Труды юбилейной научной сессии Ленинградского ун-та, 1946, стор. 54—55.

⁷ Л. Гроха, В середньому і безпосередньо, Перець, 1955, № 23.

створюється в таких випадках власне тим, що доводиться читачеві по-новому сприймати смисл сталої словесної формули, образність якої поступово ніби стирається через постійне її вживання.

Наведемо кілька прикладів, у яких, поряд з загальноприйнятим змістом даного фразеологізму, усвідомлюється ще й букввальне, пряме значення, що впливає з суми значень компонентів цього сталоого словосполучення.

1). «Вони... реагують на критику точнісінько так, як реагувала б стіна на удар по ній горохом»¹;

2) «В якій же сорочці треба родитися людині, щоб такі махінації проходили для неї безкарно»²;

3). «Курям на сміх! Правда, **курям можна сміятися**, бо їх не запрягають»³. (Тут ідеться про виділення мізерної кількості упряжі для колгоспів області).

Ще з більшою очевидністю можливість подвійного, каламбурного переосмислення фразеологізму «рвати і метати» знаходимо в такому тексті: «Жив собі спокійний, урівноважений чоловік з нервами міцними, наче дратва. Купив прогумованого плаща — і одразу ж наче підмінили чоловіка: **почав рвати і метати**, метати й перешивати...»⁴.

Переважна більшість фейлетоністів охоче користується таким прийомом двозначного осмислення певних словосполучень з метою створення комічного ефекту. Можна відзначити ряд характерних випадків, коли одне і те ж словосполучення у одному контексті набирає властивостей фразеологічного звороту, а поруч — в іншому реченні — воно сприймається як звичайне сполучення слів з букввальним, прямим значенням. Напр., у фейлетоні «Прибіг, підтримав, допоміг...» (Перець, 55,22) словосполучення «поставити на ноги»:

« — Що робити? Як бути? — бідкався техкерівник... Дудко. — Цегла не випаюється... план зривається... Хто б нам допоміг? Хто б нас на ноги поставив?..

— Я вас поставлю на ноги! — почав божитися (інженер Панченко) після третьої (чарки).

Вийшли вони веселі та бадьорі з буфету — і зразу ж почалося.

Похитнувся техкерівник — інженер підтримав. Став техкерівник на коліна — інженер **його на ноги поставив»**.

Отже лише в контексті можна відрізнити фразеологічний зворот від аналогічного незв'язаного сполучення слів.

¹ П. Криворіжець, Про носи й кочерги, Перець, 1955, № 14.

² Л. Абов, Торгівля з секретами, Перець, 1955, № 9.

³ П. Лубенський, Базари й товари, Перець, 1955, № 3.

⁴ Сюди і назад, Перець, 1955, № 7.

Підстановка або заміна окремих компонентів фразеологічного звороту — досить поширений у фейлетонах прийом поновлення сталих словосполучень.

І. К. Білодід з цього приводу говорить, що оновлення фразеологізмів старого фонду йде шляхом контамінації старих і нових компонентів. Він вважає, що таке використання фразеологічного багатства мови з боку окремих письменників «слід визнати творчим досягненням»¹. Бо, дійсно, таке оновлення лексико-семантичних компонентів при збереженні граматичної структури надає фразеологічним зворотам політичної гостроти, конкретизації, створює комічний ефект.

Надзвичайно вдало, наприклад, оновлюється прислів'я «Дураку закон не писано» з приводу законопроекту в США про заборону продажу «університетських дипломів студентам, що не вміють ні читати, ні писати»: «Навряд чи щось допоможе і цей закон. У США, як відомо, для долара закон не писано»².

Ось кілька прикладів такого поновлення фразеологізмів. 1) «Група працівників тресту закінчує свого листа до редакції переінакшеним, спеціальним для Курчина прислів'ям: **Світ не без добрих... родичів**. У сімейних інтересах вони ладні перетворити і юриста на агронома»³. 2) «І борг зменшується, а на душі Ковальова стає легше: **світ не без доброго начальника т. Абрамяна, — списав!**»⁴. В обох прикладах використано прислів'я «Світ не без добрих людей», в якому слово «людей» замінено словами «родичів», «начальника т. Абрамяна», що в цілому загострило і конкретизувало зміст обох фразеологізмів. В першому прикладі поновленим фразеологізмом викривається ворожа практика сімейної поруки, а в другому — жало сатири спрямовується проти безвідповідального розтринькування «добрим начальником» народного добра.

«Зустрівшись, Баран і Гулькин вирішили: **«Один наклепник добре, а два — краще»**⁵. — Заміна слова «розум» (голова) словом «наклепник» докорінно змінює смисл фразеологізму без істотного порушення його структури.

«Дали Лисюку волю — заведе МТС хто зна-куди»⁶, — заміна лексичних компонентів у відомому прислів'ї «Дай серцю волю — заведе в неволю» надає актуальності фразеологізму, викликаючи одноразово іронію.

¹ І. К. Білодід, Питання розвитку мови української радянської художньої прози, Київ, 1955, стор. 179.

² «Перець», 1955, № 4, стор. 6.

³ С. Хейло, В обхід закону, газ. «Рад. Україна» від 5. XI. 1953.

⁴ М. Пересядько, газ. «Вільна Україна» від 27. I. 1953.

⁵ Г. Загадченко, Наклепники, газ. «Радянська Україна» від 20. VI. 1952.

⁶ Ів. Ільченко, газ. «Вільна Україна» від 8. II. 1953.

Ось ще характерні приклади поновлення народних фразеологізмів.

1) «Куди не кинь, скрізь за Кучуком «золоті верби ростуть»¹. — Тут шляхом контамінації з двох прислів'їв утворено один вираз, правда, з затемненою до деякої міри семантикою другої частини фразеологізму. Автор фейлетона бере в лапки вираз «золоті верби ростуть», розкриваючи його зміст в наступних реченнях.

2) «У семи дипломованих няньок проекти виявляються... без ока»² — із старого прислів'я: «у семи няньок дитина завжди без ока».

3) «Не тратьте, куме, сили, — хочеться сказати т. Подрезову. — Вони вам ще знадобляться»³. В даному випадку перша половина з відомого прислів'я: «Не тратьте, куме, сили — опускайтеся на дно» контамінується з простим реченням.

4) «Але все це — як горохом об печерсько-лаврський мур»⁴. (пор.: «Як об стіну»).

5) «Перевезли літаком з Дніпропетровська до Львова тонну цв'яків. Попали цв'яком в небо!»⁵. (пор.: «попав пальцем в небо»).

Досить виразну семантику має нова частина приказки у такій формі: «Обзивав його, літню людину, такими словами, яких, як то кажуть, ні пером описати, ні в словнику не знайти»⁶.

У фейлетонах зафіксовано значну кількість фразеологізмів, поновлення яких досягається додаванням окремих слів, що конкретизують значення даного виразу: «Сподіваючись, що коломийські кінці назавжди вже сховані у воду, Редчиц у Бродянци знову став провадити розгульне життя»⁷. Додаючи прикметник-означення «коломийські» у вислів «ховати кінці в воду», фейлетоніст натякає на розкриття смислу фразеологічної конструкції у даному випадку.

Фразеологічне сполучення «не вірити на слово» обновлюється додатком «споживачеві»: «До того ж, керівники торговельних організацій не вірять споживачеві на слово»⁸.

Відомий вислів «стромляти палиці в колеса» набирає певної конкретності додаванням абрєвіатури МСШ у фейлетоні Г. Загадченка «Кляузник»⁹: «А начальник обласного шляхово-

¹ Г. Гергель, газ. «Київська правда» від 21. I. 1953.

² П. Лубенський, Проекти і дефекти, Перець, 1955, № 22.

³ П. Лубенський, Ясинуватські ріпки, Перець, 1955, № 10.

⁴ Грошам лихо. Перець, 1955, № 4.

⁵ Л. Гроха, Цвяхи в небо! Перець, 1955, № 12.

⁶ В. Засянський, газ. «Вільна Україна» від 2. VII. 1953.

⁷ С. Хейло, газ. «Радянська Україна» від 1. IV. 1953.

⁸ Г. Загадченко, газ. «Радянська Україна» від 29. XII. 1953.

⁹ Див. газ. «Радянська Україна» від 14. VIII. 1952.

го відділу Кошкар'єв тільки те й робить, що стромляє палиці в колеса МСШ»¹.

Цікавим явищем у галузі фразеологічного новаторства сучасних фейлетонів є побудова семантично нових конструкцій на основі народних прислів'їв, приказок.

1. «...контора Березнянського ліспромгоспу розташувалася в м. Чернігові. Очевидно його керівники міркують так: **«Чим далі від лісу, тим більше дров можна буде наламати в керівництві ліспромгоспом!»**². Народне прислів'я «Чим далі в ліс, тим більше дров» досить майстерно перефразовано у відповідності до ідейних настанов фейлетона — розкрити шкідливість практики розміщувати керівні організації далеко від об'єктів керівництва, в обласних і республіканських центрах. Таким «керівництвом на віддалі», як довідуємося з другої частини фразеологічної сполуки, лише «дров можна буде наламати». 2. «Рожевощокі тоді в нас обласні відділи охорони здоров'я будуть, — **з лиця, як кажуть, хоч воду пий!»**. (Порівн.: «З лиця воду не пити»). 3. «Дуже вже тут споживач витребенькуватий, а десь у далекому краї ці ушанки з **вухами відірвуть»**⁴ («за вуха не відірвеш»). 4. «...замінив його напівздохлим поросям, яке довелося 6 місяців відгодовувати, щоб воно і на **петрівку не виглядало цуценям»**⁵. В основі цього виразу лежить відоме прислів'я «Поганому поросяті (цуценяті) і в петрівку холодно». Смислова сторона даного фразеологізму втрачає свою виразність через затемнення семантики слова «петрівка», особливо для молодих радянських читачів.

Добір і характер використання фразеології старого фонду, як і новостворених чи поновлених виразів, залежить від знання виразних багатств мови та мовно-художньої майстерності фейлетоніста. Талановиті фейлетоністи уміло використовують фразеологічні одиниці, створюючи відповідний гумористичний

¹ Те ж саме маємо у фразі з фейлетона Е. Круповець (газ. «Вільна Україна» від 1. 1. 53; «Та у великій радянській сім'ї, як кажуть, не без виродка, (порівняйте: «сім'я не без виродка»); В Одеській обласній газеті «Чорноморська комуна» від 29/VI — 52 знаходимо такий вислів: «Давно пора поздоровити вас з незаконним браком» (асоціюється з російським «незаконний брак» — шлюб); «О, вже чорти принесли цього дідка» — О. Вишня, — «Рад. Україна» від 1/II — 53, створює відповідний гумористичний ефект, характеризує свій персонаж діалектним «дідько», тобто чорт. Явище підстановки чи заміни окремих компонентів фразеологізмів маємо в таких прикладах: «Одягнений за останнім словом моди» (С. Хейло, «Рад. Україна» від 5/II — 53); «...за останнім словом сучасної комунальної техніки» (З. Петров, «Чорноморська комуна» від 13/XI — 52); «Швидкісний метод індивідуального будівництва» (Ів. Клименко, «Рад. Україна» від 4/I — 53) і под.

² «Перець», 1954, № 10.

³ О. Вишня, Медикокалейдоскоп, газ. «Радянська Україна» від 15. 7. 1952.

⁴ М. Рубан, Байдужі люди, газ. «Радянська Україна» від 12. I. 1954.

⁵ А. Єфременко, газ. «Вільна Україна» від 4. I. 1952.

ефект і загострюючи певний образ. (Остап Вишня, Г. Загадченко, С. Хейло, М. Рубан і багато інших). У їх творах фразеологізми у більшості випадків є природною частиною або ж авторської розповіді, або ж досить вдало вплітаються у мову героїв фейлетона. Для ілюстрації цієї думки наведемо кілька прикладів. 1. «Це така людина, що у воді не тоне, і на вибоїстій дорозі не спіткнеться, і коло звичайнісінького диму погріється»¹. 2. «Кадри» Макара Гнатовича, щоб там не стало, не винесуть з хати і того прикрого факту, що в результаті занедбання ідейного виховання в технікумі дуже низька дисципліна серед студентів². 3. «Чого тільки директор згаданої рекламної організації не вигадася, щоб довести, що і без крупів можна зварити кашу»³. (порівн.: «без пшона каші не зварис»). 4. «Віддаю перерагу птиці, смажений просто на колгоспній фермі,— каже Василь Вікторович.— Дешево і романтично, як варіння ухи під час рибної ловлі»⁴.

Процес поновлення фразеологізмів у фейлетонах відбувається безперервно, він захоплює як старі, так і щойно утворені сталі сполучення: «А ті балачки, що ходять тепер по заводу, ніби Ви, Михайле Васильовичу, затискуете критику? Цілком співчуваю Вам. Хіба це затиск критики? Це зовсім нове явище — зрив критики. Адже ви цю «блискавку» не затискували, а зірвали!» (газ. «Радянське Поділля», 13.VII.52). Так само порівняно не старий вислів «без відриву від виробництва» піддається обновленню у такий спосіб: «без **відриву від сидіння автомашини**» («Перець», 54, 3); «без **відриву від квартири**» («Перець», 55, 19); «без **відриву від межі**» («Рад. Україна» від 18.XII.55) і т. д.

Отже, як бачимо, майстерне використання фразеологічних сполучень, надаючи мові фейлетонів образності, емоціональної насиченості, допомагає письменникам краще виражати свій ідейний задум. Фразеологічне новаторство у фейлетонах свідчить про величезні можливості художників слова у справі успішної боротьби з пережитками капіталізму, з проявами бюрократизму, ротозійства, шкурництва і подібними явищами серед окремих людей нашої країни.

Разом з тим фразеологічне новаторство фейлетоністів може з часом залишити певні сліди у мові. Найбільш вдале переосмислення чи обновлення фразеологічних зворотів може ство-

¹ В. Слободенюк, газ. «Чорноморська комуна» від 16.II.1952.

² Д. Мусієнко, газ. «Вільна Україна» від 7.I.1953.

³ Г. Загадченко, Факт, а не реклама, газ. «Радянська Україна» від 24.I.1952.

⁴ С. Хейло, Неоцінений апетит, газ. «Радянська Україна» від 4.VII.1952.

рювати сприятливі умови для їх закріплення в літературній мові.

Цей процес поступового нагромадження нових фразеологічних елементів мови проходить шляхом багаторазового повторення тих конструкцій, які найбільше подобаються народові.

4. Лексикалізовані словосполучення і фразеологічні звороти

Фразеологічні звороти, що становлять собою сталі словосполучення, утворювані поєднанням кількох звукових комплексів, як правило, дуже близькі за своїм значенням до слова: як і окреме слово, вони здебільшого передають одне якесь поняття (пор.: «замилувати очі» — обманювати, «мати на увазі» — пам'ятати, «п'яте колесо до воза» — зайвий, непотрібний; «день у день» — щодня і под.).

З такими фразеологічними зворотами певну спільність у цьому плані мають лексичні словосполучення, або складні лексеми, які теж становлять одне поняття, хоч складаються з кількох слів, напр.: будинок відпочинку, дитячий садок, Герой Соціалістичної Праці, білий гриб і под. Такі лексеми дуже близько стоять зокрема до тих фразеологічних зворотів, що мають властивості іменника, наприклад, ходяча енциклопедія, полярне коло, палії війни, «Місто жовтого диявола» і т. д.

Ця близькість між фразеологізмами даної категорії і лексичними словосполученнями спостерігається також і в характері їх вживання: як ті, так і інші звичайно виконують функцію іменника і виступають у реченні як певний його член або ж структурно нагадують окреме речення, переважно номінативне.

У процесі історичного розвитку мови питання про межі між лексичними словосполученнями і фразеологічними зворотами згаданого типу є досить складним. Акад. В. В. Виноградов вважає, що воно повинно по-різному вирішуватись стосовно до кожної мови, в історичному аспекті¹.

Це питання про взаємовідношення між складними словами і фразеологічними зворотами російської мови вирішувалось по-різному. Одні лінгвісти лексичні словосполучення типу: **червоний куток, дитячий садок, неозначена форма дієслова** вважають лексичними елементами², а інші дослідники, навпаки, такі словосполучення відносять до фразеології мови.

Так акад. В. В. Виноградов складні терміни: **білий гриб, знак питання, будинок відпочинку, шляхи сполучення, атестат зрілості, боротьба за існування, карета швидкої допомоги** і т. д.

¹ Див. Грамматика русского языка, АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стор. 62.

² Див. Курс сучасної української літературної мови. Київ, 1951, том. I, стор. 104.

виділяє в окрему групу фразеологічних єдностей¹. Є. М. Галкіна-Федорук, посилаючись на деяких вчених, вважає лексикалізовані словосполучення зазначеного типу, а також словосполучення, що виражають адміністративні, політичні, географічні поняття (Всесвітня Рада Миру, Рада Міністрів, Верховна Рада, Чорне море і под.) окремою, до певної міри відособленою, групою фразеологічних єдностей².

В академічному виданні «Граматики русского языка» читаємо: «До складних слів деякі дослідники відносять нерозкладні або неподільні словосполучення. Складні слова цього типу утворюються перш за все простим сполученням кількох синтаксично пов'язаних слів, наприклад: «железная дорога», «вечное перо», «черный лес». Проте від складних слів у власному розумінні неподільні словосполучення відрізняються перш за все своєю граматичною будовою, формами відмінювання своїх складових частин, напр.: «железной дороги», «железную дорогу» і т. д.³.

Акад. В. В. Виноградов вважає, що саме такий підхід до граматичного аналізу фразеологічних одиниць дає змогу виділити їх окремо від звичайних словосполучень, причому досить важливим є підкреслення внутрішньої семантичної єдності фразеологічної одиниці, її смислової неподільності, її вживання в ролі єдиного, цільного члена речення.

В. В. Виноградов, розглядаючи питання про співвідношення складних слів і фразеологічних одиниць, посилається на О. О. Шахматова, який оцінював сталі вирази типу «железная дорога» також за їх семантичною єдністю з урахуванням граматичної ролі. О. О. Шахматов писав: «Можно ли считать железная» в «железная дорога» определением? Не надлежит ли признать «железная дорога» и т. п. сочетания неразложимыми по своему значению, хотя и разложимыми грамматически сочетаниями?»⁴.

У мові сучасних українських фейлетонів лексичні словосполучення не завжди можна відмежувати від фразеологічних зворотів з іменниковими властивостями.

Але на відміну від фразеологічних одиниць, лексичні словосполучення характеризуються відсутністю емоціональної виразності, звичайно не вживаються в переносному значенні, наприклад, Волго-Донський судноплавний канал імені В. І. Леніна,

¹ Проф. В. В. Виноградов, Основные понятия русской фразеологии, ЛГУ, 1946, стор. 61.

² Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, 1954, стор. 153.

³ Грамматика русского языка, т. I, 1952, стор. 16. (Переклад наш — О. Ш.).

⁴ Цитовано по «Грамматике русского языка» АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стор. 61.

квадратно-гніздовий спосіб, районний комітет, швидкісний метод будівництва, полезахисні насадження і под.

Коли ж подібні словосполучення, завдяки їх багаторазовому повторенню у мовній практиці народу, набирають метафоричного відтінку і починають вживатися також і в переносному значенні, тоді між ними і фразеологічними зворотами втрачається межа. Інакше кажучи, лексичні словосполучення поступово переходять до фразеології мови¹. У сучасних фейлетонах знаходимо такі сталі сполучення слів фразеологічного характеру: холодна війна, атомна війна, «Північний полюс-4», Організація Об'єднаних Націй, Високі сторони і под. Переносне вживання цих словосполучень можна проілюструвати на такому прикладі: «Одна висока сторона продала іншій будинок, але це не завадило обом успішно здійснювати землекористування, проходячи через спільну хвіртку по спільній стежці»².

Отже, зазначена близькість між лексичними словосполученнями і фразеологічними зворотами, а також можливість переходу складних лексем у фразеологізми підтверджує безперервність процесу розвитку фразеології української літературної мови і вказує на лексикалізовані словосполучення як на одно із джерел фразеології мови.

Проведені спостереження над джерелами фразеології і прийомами фразеологічного новаторства у мові сучасних українських фейлетонів не відзначаються повнотою. А треба сказати, що це питання заслуговує на глибоке дослідження в плані виявлення шляхів розвитку фразеологічних багатств мови.

Вивчення характеру використання фразеології в різних стилях сучасної української мови допомагає нам глибше розуміти закони розвитку мови, розкриває розуміння того, як використовуються образні засоби мови для вираження ідейних настанов майстрами слова.

¹ Поступовий перехід різних типів словосполучень до фразеологічного багатства мови є характерним процесом у розвитку літературної мови. Так, цілі розряди словосполучень і навіть окремі речення через багаторазове їх повторення набрали переносного значення і перейшли до фразеології мови у різні часи її розвитку, напр: здати в архів, затиснути в кліщі, «Вперед на Захід» і под.

² М. Львовський, Суверенні сусіди, газ. «Радянська Україна» від 18. 12. 1955.

М. О. ВОЙТКО

«ДИПЛОМАТИКА» ДЕМЬЯНА БЕДНОГО 20-х ГОДОВ

Гражданская война в нашей стране закончилась полным поражением интервентов и белогвардейцев, однако империалисты не теряли надежды уничтожить Советскую власть. Разными коварными способами они старались прервать социалистическое строительство в нашей стране. Интриги, провокации, прямые угрозы, грязная клевета, вооруженное нарушение границ, убийства наших дипломатических работников, провоцирование войны против СССР, антисоветские заговоры и т. д.— всё мобилизовали империалисты для подрыва диктатуры пролетариата.

Демьян Бедный, В. В. Маяковский и другие советские поэты выступили с сатирическими произведениями, разоблачавшими политику мировой империалистической реакции. Важное место в поэзии Д. Бедного 20-х годов занимают стихотворения (фельетоны, политические обзоры, послания-ноты, эпиграммы, шутки) на международные политические темы. Такого рода произведения сам поэт называл «дипломатикой».

Злободневные политстихи Д. Бедного печатались на страницах «Правды», «Известий». Они обличали происки империалистов, разъясняли читателям цели и задачи советской миролюбивой внешней политики.

Д. Бедный внимательно следил за политическими событиями в капиталистических странах, умело отбирал те жизненные факты из зарубежной действительности, которые наиболее ярко и убедительно выражали особенности хищнического империализма. Поэт остроумно обличал лицемерие буржуазных политиков.

Давно известно, что империалисты любят выступать в роли «миротворцев», людей гуманных, «противников» войны, «сторонников» разоружения. 12 ноября 1921 года в городе Вашингтоне открылась конференция государств (США, Англия, Япония, Франция, Италия, Бельгия, Китай и др.) по вопросам

«ограничения вооружений». Советская Россия не была приглашена на эту конференцию. Буржуазная пресса, захлебываясь, вещала, что мир с упованием взирает на конференцию, призванную освободить народы от тяжелого бремени вооружений. На конференции вскрылись острые разногласия между основными империалистическими государствами — США, Англией, Францией и Японией.

Д. Бедный в стихотворениях: «Вашингтонское разоружение» и «Великий памятник» вскрывал истинный, далеко не миролюбивый, характер конференции.

И президент США Гардинг, открывший конференцию, и государственный секретарь Юз, и другие пространно говорили о «сокращении вооружений». Эти речи вызвали недоумение в аду. Сам Вельзевул вначале не мог разобраться, кто такой Юз — святой или дурак.

Впрямь, на земле для новых драк
Вооружаться перестанут?
Иль блеск «гуманнейших» идей
Там служит только для парада?..¹

спрашивал Вельзевул Асмодея.

Очень скоро обитатели ада — черти — убедились в том, что разговоры о сокращении вооружений могут только вызвать гомерический хохот. И черти отдали должное организаторам конференции: через час в аду

Висели (чудо! без изъяна!)
Портреты «адовых друзей» —
Ллойд-Джорджа, Хьюза и Брнана.
Портреты надписи обвила,
Вонючей писаная смесью:
«Склонился ад за их дела
Пред их заслуженную спесью!»

(Т. 3, стр. 35).

Договоры о «вечном мире» между капиталистическими государствами — утопия («Великий памятник»). Хищные звери решили прекратить вражду — «не воевать же, дескать, вечно». Львы и волки лицемерно заявили, «что мирное житье для них всего дороже».

Торжественно был подписан манифест

«О прекращении звериных войн навеки
И о характере опеки
Над теми, кто...»

(Т. 3, стр. 36).

¹ Демьян Бедный, Собрание сочинений в пяти томах, М., Госизд-во худож. л-ры, 1953—1954, т. 3, стр. 34. В дальнейшем ссылки на сочинения Д. Бедного, кроме особо оговоренных случаев, даются по этому изданию.

«Великий памятник» древне-звериной старины полностью не дошел до нашего времени: он погиб «в пламени всесветной, зверски-дикой, не прекратившейся до наших дней войны».

Одно время капиталистические государства игнорировали существование Советской России. Однако, это долго не могло продолжаться. В 1921 году некоторые из западных государств заключили с нами торговые договоры, начали признавать наше государство «де-юре», «де-факто». Демьян Бедный откликнулся на эти события стихотворениями: «Что же дальше?», «Были, да перевелись».

«Трудно не считаться с нашим существованием», — заявляет поэт в сатире «Что же дальше?». Здесь же автор иронически отзывается о так называемой благодетельности буржуазии. Хотя буржуазные государства начали признавать Советскую республику, провокации против нашего государства продолжались. Финляндия организовала нападение на Карелию вооруженных белых отрядов. Польша в начале ноября 1921 г. перебросила на нашу территорию две тысячи петлюровцев, в Средней Азии против Советов действовали басмачи, Япония захватила часть Приморья. В стихотворной ноте, адресованной премьер-министру Великобритании Ллойд-Джорджу, «Были, да перевелись» поэт возмущался провокациями империалистов:

...едва наметились контуры первого признания,

Как мы уже имеем два знака препинания:

• Прощупывают нам бока

Два кулака,

С запада и с востока.

Какого же нам ждать от признаний прока,

Раз каждое признание будут сопровождать два наскока?

(Т. 3, стр. 48).

Советский народ, правительство хорошо знали, что капиталистические хищники не оставят нас в покое: они ждут подходящего момента для вооруженного нападения на страну Советов. Коварные намерения империалистов были ясны нашему народу, которого агрессорам не удастся обмануть. Они сами убедятся в том,

...что в Советской Руси

Перевелись караси,

Водившиеся на святой Руси ране,

Которые, дескать, любили, чтоб их жарили в сметане.

(Т. 3, стр. 49).

В апреле — мае 1922 года, в Генуе, проводила заседания международная конференция. В конференции принимала участие советская делегация во главе с Чичериным. В. И. Ленин о конференции говорил: «Мы с самого начала заявляли, что Генуеу приветствуем и на нее идем..., идем на нее как купцы, потому что нам торговля с капиталистическими странами... бе-

зусловно необходима, и что мы идем туда для того, чтобы наиболее правильно и наиболее выгодно обсудить политически подходящие условия этой торговли, и только»¹. Ленин дальше заявил:

«Всякие попытки навязать нам условия, как побежденным, есть пустой вздор, на который не стоит отвечать»².

О Генуэзской конференции Д. Бедный пишет фельетоны, эпиграммы: «Каннская элегия», „Carpe diem“ («Лови момент»), «Антанта отравилась», «Современная Джоконда», «Львиное угощение», «Генуэзские итоги», «Кто поручится?», «Догенуэзился».

В Генуе империалисты пытались заставить советскую делегацию согласиться с их претензиями: уплатить 18 миллиардов рублей царских долгов. Советская делегация предъявила Антанте контрпретензии за убытки, нанесенные нашему народу во время гражданской войны интервентами и белогвардейцами.

Хищнические цели организаторов Генуэзской конференции по отношению Советской России поэт характеризует в басне «Львиное угощение». Лев давно задумал поживиться быком, но считался с его крепкими рогами, а поэтому надо было хитрить. Зарезав ягненка, лев пригласил на обед быка.

Бык, увидав у львиного жилища много хвороста и громадные сковородки на кострах, понял для чего звал его лев и постарался уйти. Поэт-патриот от имени своего народа заявляет, что Советская Россия отстоит великое завоевание социалистической революции:

Что и когисты мы, не только что рогагы,
Что, не в пример быку, мы опытом богаты
И что нам всякий страх пред львиным рыком чужд:
Того не будет ввек, чтоб в каторжных колодках
Мы приняли чужой, злой, вражеский устав,—
Чтоб Русь зажарили, на части распластав,
На генуэзских сковородках!

(Т. 3, стр. 60).

Выразительный политический портрет одного из организаторов Генуэзской конференции Ллойд-Джорджа, этого, по словам В. И. Ленина, «первоклассного буржуазного дельца и политического пройдохи», Д. Бедный рисует в эпиграмме «Современная Джоконда». Блудливые зрачки престарелой антантовской Джоконды при слове «Генуя» горят огнем,

А губы сводит злость, и руки — лихорадка.
Вглядитесь в образ сей,— сколь он ни мерзок: в нем
Всех нам грозящих бед заключена разгадка³.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. 33, стр. 187.

² Там же, стр. 192.

³ Д. Бедный. Полное собрание сочинений в 19-ти томах, М.—Л., Гос. изд-во, 1925—1933, т. IV, стр. 73. В дальнейшем — римская цифра указывает том этого издания, арабская — страницу.

Конференция в Гааге (15.VI. — 20.VII. 1922 г.) была продолжением Генуи. Буржуазная пресса усердно распространяла ложные слухи о том, что якобы в каждом шаге большевиков — коварство. Советский народ был доволен тем, что наша делегация в Гааге мужественно защищает кровные интересы своей страны. Делегаты западных держав в Гааге сделали попытку заставить Советскую Россию признать все царские долги и полностью вернуть национализированные предприятия иностранным владельцам. Западные державы отказывались предоставить нам какие-либо кредиты. Д. Бедный советовал Литвинову (главе советской делегации) рассказать западным дипломатам детскую сказку о лисе и журавле («Антантовская лиса и советский журавль. К Гаагской развязке по детской сказке»). Лиса угостила журавля манной кашей на блюде. Журавль не остался в долгу: пригласил лису —

Он ей коварства не простил,
Ее крошкой угостил...
В кувшине тонком и горластом,
В меду окрошечка, сладка,
Да лисья морда коротка!

(Т. IV, стр. 87).

Буржуазным государствам не удалось навязать Советской республике кабальных условий о долгах и бывшем имуществе иностранцев. После закрытия конференции в Гааге Д. Бедный написал стихотворение «За этой линией».

Пусть угрожает нам мировая буржуазия, но мы не думаем на свои плечи сажать врагов. Ни угрозы войной, ни блокада не могут испугать наш героический народ. На удар врагов — ответим ударом:

Мы уступаем, сколько можно,
Но если нас биржевики
Начнут пугать — серьезно? ложно? —
Мы твердо скажем: «Осторожно!
За этой линией — штыки!»

(Т. 3, стр. 78).

Д. Бедного волновали события в Германии. Поэт указывал на страдания немецких рабочих, обличал социал-демократов, которые лакействовали перед немецкой буржуазией. Послевоенная Германия платила огромные репарации Англии, Франции, Бельгии.

Поэт возмущен жадностью французской буржуазии, которой удалось стреножить корову — Германию. В сатирическом плане дан образ господина Пуркуа, алчность которого не знает пределов:

Подсел к корове и ну её доить!
И ну её доить!
Когда-то буйная, греха нельзя таить,

А нынче тощая, голодная корова
Почти свалиться с ног готова.
(Т. IV, стр. 177, «Репарации»).

Французская буржуазия стремилась превратить версальскую Германию в заштатную державу, ослабить ее экономически и политически.

Прислужничество немецкой социал-демократии перед капиталистами Д. Бедный саркастически высмеял в стихотворениях: «Социал-мошенники», «Жестикующие», «Социал-траурным предателям» и др.

Социал-демократы защищали интересы крупных промышленных магнатов (Стиннеса и др.), клеветали на немецких коммунистов, истинных защитников пролетариата:

Лакеи Стиннеса, опьянены изменой,
На коммунистов брызжут пеной
И, одобрительный лова хозяйский взгляд,
У ног хозяина восторженно скулят.
(Т. 3, стр. 90).

Лидеры социал-демократии получали подачки от баронов железа и стали, вели злостную антисоветскую агитацию, содействовали жестокой эксплуатации немецкого пролетариата.

В связи с оккупацией франко-бельгийскими войсками Рура в январе 1923 года, в Германии нарастал революционный подъем. Революционное движение широко развивалось в Саксонии, Тюрингии, но было подавлено правительством. Боясь угрозы восстания пролетариата, правительства Германии и Франции пошли на сделку за счет рабочего класса Германии. Сговору буржуазных лидеров Германии и Франции Д. Бедный посвятил выразительное четырехстишие «Грабительский интервенционал, или Грабинтерн», которое появилось в «Правде» 2 ноября 1923 года:

«Бьен!» — Стиннесу сказал палач-француз, Дегут¹.
Ему ответил Стиннес: «Гут!»
«Грабители всех стран», чья подлость так безмерна,
«Объединяются» под флагом «Грабинтерна».
(Т. 3, стр. 158).

История дает ряд примеров в доказательство того, что буржуазия разных стран объединяется для борьбы против пролетариата.

* * *

Укрепление Советской республики, рост ее экономической и военной мощи, рост симпатий к советскому народу среди про-

¹ Генерал Дегут — командующий французскими оккупационными войсками в Рейнской области в 1919—1924 гг.

летариата зарубежных стран вызвали крайнюю враждебность со стороны империалистических государств. Особенно усердствовала Англия. Министр иностранных дел Великобритании лорд Керзон не оставлял в покое народный комиссариат иностранных дел: часто присылал ноты, полные необоснованных домогательств и угроз. Наше правительство с достоинством отвечало на ноты Керзона, отвергая его домогательства.

Д. Бедный в своих фельетонах резко обличал империалистическую политику английских консерваторов. В фельетоне «На помощь Чичерину» (1921 г.) поэт писал, что целью внешней политики Англии является подготовка вооруженного нападения на Советскую Россию. «И, сокрушив (коль удастся!) силу Советской власти, распотрошить Россию на части» — заветная мечта Керзона. 9 мая 1923 года Керзон прислал вызывающий ультиматум, в котором защищал английских шпионов, арестованных в СССР, обвинял Советское правительство в антибританской пропаганде в Индии, Афганистане... Керзон угрожал разрывом дипломатических отношений. Советское правительство отвергло ультиматум Керзона, заявило, что угрозы английского правительства не могут испугать советский народ и его правительство.

В фельетонах: «Премьер-миннеуделу мистеру Ллойд-Джорджу», «Ультимативный испуг», «Что кому нравится», «Неизбежное и страшное» и др. Д. Бедный охарактеризовал ноту Керзона. В фельетоне-послании Ллойд-Джорджу поэт отдает должное «честным» методам борьбы Ллойд-Джорджа против Советской России в годы гражданской войны. Ллойд-Джордж действовал напрямик, как обычно действуют убийцы и грабители, он не притворялся монахом из святой обители.

У Керзона иные методы. О них поэт с язвительной иронией сообщает Ллойд-Джорджу:

Заводит он спор про «территориальные воды».

Мы, извольте ли видеть,

Умудрились безводных англичан обидеть,—

У них ни морей, ни океанов, как известно,

Им у наших берегов тереться лестно,

Им мурманская рыбка не дает покою,

А мы им этой рыбки не даем!

Нет, Ллойд-Джордж не осрамился бы политикой такую,

Если б знал, что в силах нас съесть живьем!

(Т. 3, стр. 142).

Советский народ, говорит поэт, полон решимости отстаивать свои законные права, дать отпор английским империалистам, стремящимся к захвату наших богатств.

Ультиматум Керзона, заявлял поэт, продиктован боязнью английских консерваторов Советского Союза («Ультимативный испуг»).

Международная реакция вела яростную клеветническую

кампанию против СССР. В Лозанне, где проходила международная конференция, от руки фашиста пал Вацлав Вацлавович Воровский — выдающийся деятель коммунистической партии, публицист, литературный критик и советский дипломат. Убийством Воровского контрреволюция пыталась запугать советский народ. По всей нашей стране прошли бурные митинги протеста трудящихся против этого террористического акта. В день прибытия в Москву из-за границы гроба с телом Воровского (20.V. 1923 года) на страницах «Правды» появилось гневное стихотворение Д. Бедного «Кровавые долги», в котором звучали слова ненависти и презрения к подлым врагам пролетариата.

Еще более резко обострились отношения между СССР и Англией в 1927 году. Усилилась антисоветская агитация среди населения Великобритании. В своей ноте (23.II. 1927 года) правительство Англии опять обвиняло СССР в ведении «антибританской пропаганды». О. Чемберлен (министр иностранных дел) угрожал аннулировать торговый договор и порвать дипломатические отношения с СССР.

В фельетонах Д. Бедного: «Мистеру Чемберлену — мёд за место хрену», «Англичанка гадит», «Два мира» и др. читатели находили объяснения, почему Советская власть милордам не мила? Поэт показывал, что Остин Чемберлен не уступает лорду Керзону в наглости и в умении клеветать на СССР. Английским реакционерам Советская страна не нравится потому, что она сильна, независима, что власть в ней принадлежит рабочим и крестьянам. В фельетоне «Англичанка гадит» поэт гордо заявляет, что советский народ не боится угроз:

Не пугайте вы нас войной,
Милорды бодливые!
Мы не пугливые.
Наловчились с «семнадцатого года».
На всякие рога сыщется колода.

(Т. XI, стр. 22).

Английские консерваторы пошли на дальнейшее обострение отношений с СССР. 27 мая 1927 года они разорвали дипломатические отношения с нашей страной. 7 июня в Варшаве был убит наш полпред в Польше П. Л. Войков. По всему было видно, что европейская реакция пытается вызвать СССР на войну.

В это время Д. Бедный выступил с боевыми стихотворениями: «Черный Карфаген», «Про лордов-милордов», объясняя народу, что английская буржуазия — злейший враг рабоче-крестьянского государства. Но если реакционеры развяжут войну против СССР, наши люди будут «костылять по шее» милордов.

Пулей в лоб и в грудь штыком
Двинем без заминки!
После было бы по ком
Нам справлять поминки! —

(Т. XI, стр. 41).

писал поэт в стихотворении «Про лордов-милордов». Демьян Бедный в тревожные дни 1927 года в своих патриотических произведениях отразил уверенность нашего народа в свою мощь, готовность его постоять за свою Родину.

Многие из существенных сторон политики американских империалистов Д. Бедный остро, сатирически обличал в своих произведениях 20-х годов.

Во время первой мировой войны Англия, Франция стали должниками США, попали в экономическую зависимость от банкиров Уолл-Стрита. Огромные прибыли американские буржуа взимали с западноевропейских стран в виде военных долгов.

Алчность американских капиталистов Д. Бедный показал в стихотворении «Пантеон Войны» (1927 г.).

Из Франции в США отправлена огромная панорама «Пантеон войны». На ней были изображены отдельные эпизоды из времен первой мировой войны. Французская буржуазия хотела показать дяде Сэму, что Франция понесла большие жертвы, дядя Сэм должен учесть «французское геройство» и жертвы, жертвы без числа!... и уменьшить... военные долги. Но дядю Сэма панорама не потрясла. Для него важнее прибыли.

Он — добр: расчетлив, но не жаден.
Но раз долги... плати, хоть лоб себе разбей!
Так хищник крупный беспощаден
К другому хищнику, который послабей,—
(Т. 3, стр. 265).

такими словами поэт характеризовал «доброе» дядю Сэма. Д. Бедный указывал на агрессивность, воинственность американского империализма, на его претензии на мировое господство. В этом отношении интересно стихотворение «Дух Сен-Луи». Поводом к написанию его послужил первый в истории авиации перелет американского летчика Ч. Линдберга через Атлантический океан летом 1927 года. В Европе летчику были оказаны почести. По возвращении в США, Линдберг был принят президентом Кулиджем, получил звание полковника, был объявлен «национальным героем».

Перелет Линдберга через океан повысил акции американских авиакомпаний. Д. Бедный характеризует Линдберга как верного слугу «биржевой камарильи». Поэт сделал далеко идущие политические выводы, которые актуальны и ныне. Буржуазия США — злобный враг СССР, социализма и подлинной демократии. Империалисты США готовятся нанести удар по нашей стране. Поэт своим фельетоном мобилизовал внимание нашего народа на усиление обороны страны.

Об экспансии США в страны Латинской Америки Д. Бедный писал в стихотворении «Яснее ясного». Южная Америка привлекает дельцов Уолл-Стрита богатыми запасами нефти:

Нет стран для них приманчивей, чем страны,
Где нефтяные бьют фонтаны.

(Т. 3, стр. 296).

Поэт показывает, как нагло американские империалисты вмешиваются во внутренние дела государств Центральной и Южной Америки. Как происходит проникновение в те страны, которые пригляделись американским капиталистам? Вначале — нефтяная лихорадка,

Потом произойдет борьба, переворот,
Потом у берегов, чтоб «наводить порядки»
Появится... нью-йорский флот!

(Там же).

Это обычная политика американских агрессивных кругов. Она действует и ныне в виде «доктрины Эйзенхауэра», — одной из форм колониального господства США.

В замечательном стихотворении «Акулы» Д. Бедный вскрывает звериную жестокость, контрреволюционную сущность американского ставленника, диктатора Кубы Мачадо. Материалом для этого произведения послужило сообщение газеты «Хустисия» от 25.IX. 1928 года. Президент Кубы Мачадо установил в республике террористический режим и подчинил политику Кубы интересам американских империалистов. С рабочими-революционерами он расправлялся самым диким образом. В 1928 году на Кубе состоялся съезд, делегаты которого «дудили в пан-американскую дуду».

Про то, как им нужно с Соединенными Штатами
Быть в добром ладу
(То-бишь, ходить у них на поводу).

(Т. 3, стр. 327).

Рабочие-революционеры выступили против этого съезда и против Мачадо, обвиняя последнего в том, что он запродавал Кубу США. Скоро рабочие, подписавшие манифест против съезда и президента, были расстреляны и выброшены в море на съедение акулам.

Недавно изгнанный фашиствующий диктатор Кубы Батиста, как две капли воды, похож на Мачадо.

Д. Бедный гневно бичевал мракобесие реакционных кругов США («Тоже американский рекорд», «Мрак!» и др.), выступал в защиту гражданских прав негров («Я тот, который...», «Подлинно черный»), указывал на зависимость правительства США

от нефтяных и других монополистических компаний («Помазаники», «Могло ли кончиться иначе?» и др.).

Поэт учил читателей разоблачать американских империалистов, показывал, что под маской так называемых «демократов» скрываются злобные враги социализма и хищные колонизаторы.

Революционно-освободительная борьба в Китае привлекала внимание Д. Бедного. Поэт разоблачал методы, при помощи которых западные империалисты пытались поработить великий китайский народ. Бомбардировками китайских городов и массовыми расстрелами рабочих и коммунистов империалисты Англии и других государств стремились заставить покориться народ Китая.

Д. Бедный в агитстихах: «Товарищ, читай про Китай да на ус мотай», «Метод», «Пи-пи-пи!», «Мы не забудем никогда!..» и др. (1926—1928 гг) гневно обличал провокации агрессоров в Китае. Китайские милитаристы-реакционеры, направляемые английскими консерваторами, организовывали бандитские налеты на советское полпредство и консульства в Китае.

При подстрекательстве западных империалистических кругов банда генерала Чжан Цзо-лина в апреле 1927 года совершила налет на наше полпредство в Пекине. Ясно было, что враги нас провоцировали на войну. Д. Бедный мгновенно откликнулся на это событие. 8 апреля в «Известиях» появилось стихотворение «Всему свое время». В нем поэт выражал мысли народа и правительства:

Спокойствие и выдержка — они
Всего нужней нам в эти дни.
(Т. 3, стр. 263).

Нас провоцируют враги, мы должны готовиться для решительного шага:

Настанет день, и мир тогда увидит весь,
Как сокрушительна рабочая отвага!
(Там же).

Стихотворение отразило стойкость нашего народа, готовность его в определенный момент постоять за свою Родину.

После пекинского налета на советское полпредство Англия дала Чжан Цзо-лину 400 тыс. фунтов стерлингов. В сатире «Для милого дружка — серёжка из ушка» поэт разъяснял: английское правительство дает в кредит международным бандам огромные суммы, а безработные в самой Англии умирают от голода:

Для безработных в ней — недостает кредитов.
Зато в любой момент, сполна,
Есть у нее особая казна
Для душегубов и бандитов.
(Т. XI, стр. 271).

О враге китайского трудового народа Чан Кай-ши Д. Бедный в конце 20-х годов написал ряд сатирических фельетонов («Китайские тени», «Напрасные поиски», «Дочанкайшился», «Чан кай-ши на небесах», «Триумфальный путь изменника» и др.).

В этих произведениях Чан Кай-ши представлен как выразитель интересов реакционных буржуазно-помещичьих слоев Китая.

Д. Бедный гневно протестовал против попыток империалистов удушить освободительное движение китайского народа.

В стихотворении «Мы будем говорить» (6.IV. 1927 г.) поэт, негодуя на колонизаторов, призывал прекратить агрессию против Китая:

Кто нам ни угрожай и кто нас ни морочь:
«Культурных наций, мол, обязанность святая
Душить Китай» (как нас семь лет назад точь-в-точь!),
Но к удушаемым сочувствие питая,
Мы будем говорить: «Бандиты! Руки прочь
От возмущенного Китая!»

(Т. 3, стр. 262).

В июле 1929 года китайские милитаристы захватили принадлежавшую СССР КВЖД. В ноябре Красная Армия разгромила части китайских генералов и освободила КВЖД. Откликом на эти события была известная песня Д. Бедного «Нас побить, побить хотели!», опубликованная в «Правде» 29 ноября 1929 года.

Поэт показал в ней мощь нашей армии, ненависть к захватчикам и любовь нашего народа к рабочим и крестьянам Китая:

Так махнули,
Так тряхнули,
Крепко так ответили,
Что все Чжаны
Сюэ-ляны
Живо дело сметили...

Наш ответ Чжан Сюэ-лянам —
Схватка молодецкая,
А рабочим и крестьянам —
Дружба всесоветская!

(Т. 3, стр. 357—358).

«Нас побить, побить хотели!» — скоро стала народной песней.

Ныне Китай — свободное, независимое, народное государство, успешно строящее социализм. Народы Китая и Советского Союза — самые близкие соратники и самые надежные товарищи.

Поэзия Д. Бедного пропагандировала миролюбивую политику Советского Союза, обличала, клеймила позором поджигателей войны.

Во имя колоссальных барышей Морганов, Рокфеллеров, Круппов и др. велась первая мировая война, после окончания которой империалисты готовят новую войну, прикрываясь «мироворческим блудословьем» («Их юбилей»).

В 20-е годы мировая буржуазная пресса много шумела о разоружении. Много говорилось по этому вопросу с трибуны Лиги наций, но конкретных шагов в области разоружения капиталистические страны не предпринимали, напротив, гонка вооружений продолжалась.

Провал Женевской тройственной конференции (июнь-август 1927 г.)¹, в которой принимали участие США, Англия и Япония, убедил народы в том, что империалистические государства не хотят ни разоружаться, ни сокращать вооружений.

Д. Бедный в фельетоне «Разоружались» тройственно и «столковались», как им свойственно» вскрывает лицемерие, так называемое «миролюбие» империалистов: серьезно капиталисты и не думают разоружаться. Что делали делегаты США, Англии и Японии в Женеве?

«Друг» «другу» вежливо «прощупавши» бока,—
Где — больно? Где — не больно?
Где можно «прямоком» нажать, а где — «окольно»? —
Нашли, что будет с них пока.
Без драки разошлись — и этого довольно!

(Т. 3, стр. 272).

В стихотворении «Старая басня на новый лад» (1928 г.) поэт высмеивал потуги заправил Лиги наций решить вопрос о разоружении. Капиталистические волки воют о мире, о разоружении, но из этого ничего не получается («Разве станут волки питаться травой?»). Под прикрытием речей о разоружении империалистические хищники обдумывают планы агрессии против СССР:

Нынче мир каждый волк проповедует.
Воют волки о мире, друг друга сторожа,
И каждый гадает: кто первый отведаст
Советского ежа.

(Т. XIV, стр. 137).

Советский еж предложил всеобщее разоружение. Волки, услышав об этом, пришли «в великое раздражение». Тогда еж предложил частичное разоружение: волки страшно возмутились:

— Издеваешься, еж, над волками?
— Чтоб рассталися мы со своими клыками?
— Чтобы волки, поджавши хвосты...
— Ах, ты... ты!.. ты!..

(Т. XIV, стр. 139).

«Старая басня на новый лад» совершенно не устарела и в

¹ Конференция собралась по вопросу о сокращении морских вооружений.

наше время. Разве речи представителей США, Англии, Франции и Канады в Подкомитете по разоружению ООН не напоминают нам дебаты во Дворце Лиги наций в конце 20-х годов?!

Поэт резко обличал империалистических «миротворцев», «миролюбцев» в фельетоне «Подлая болтовня». Капиталистические государства, писал поэт, бешено вооружаются, готовят войну, хотя их лидеры очень много говорят о мире:

Переговоры, ноты, пакты...
Мир, мир — на шаре всем земном!
А деловые будни, факты
Предупреждают об ином!
«Поют» — не люди, херувимы!
Но все их мысли — о войне!
Осел, дурак неисправимый,
Кто верит мирной болтовне!

(Т. XVI, стр. 229).

Д. Бедный видел недостатки «Пакта Келлога», который не мог избавить человечество от новых войн («Вот тебе — пакт, а вот тебе — факт!», «Нескромный вопрос» и др.).

Поэт разоблачал происки англо-французских империалистов по сколачиванию антисоветских военных блоков («Ха» ха! ха!), «Мы тоже не без понятия», «На свой риск», «Английский дядя» и др.).

В фельетоне «Тошнота» Д. Бедный критиковал антисоветский план Бриана об организации Соединенных Штатов Европы, т. е. Пан-Европы:

Десерт был подан — «Пан-Европа».
В ушах трещало: — «Тр-ра-та-та!»
Ух-х!.. От французского сиропа
Всех одолела тошнота.

(Т. XVI, стр. 228).

В 20-е годы Д. Бедный написал несколько сатирических стихотворений («В фашистском раю», «Фашистский романс», «Что ж тут удивительного?», «Фашист»), разоблачавших антинародную реакционную сущность фашизма.

«Дипломатика» Д. Бедного 20-х годов пользовалась большой популярностью среди читателей. Агитационные произведения поэта на темы международной политики воспитывали у читателей высокие чувства патриотизма, уверенность в победе великого дела социализма.

«Дипломатика» Д. Бедного — пример патриотического служения поэта Родине, революционному народу.

А. Г. КВАЩУК

ДО ПИТАННЯ ПРО ГРАМАТИЧНУ ПРИРОДУ ДОПУСТОВИХ РЕЧЕНЬ

Складні синтаксичні конструкції, що їх наукова традиція називає допустовими, досить поширені в усіх жанрах української літературної мови і в народно-розмовній мові.

Допустові речення в результаті довготривалого розвитку і вдосконалення граматичної будови нашої мови набули чітко окресленого, лише їм властивого значення, набули певних структурних особливостей, виробили своєрідні засоби оформлення. Разом з тим допустові конструкції в сучасній мові не ізольовані від інших типів складних речень — в значенні і особливо в структурі вони виявляються близькими до багатьох синтаксичних побудов як складної підрядності, так і складної сурядності.

У вітчизняному мовознавстві питання про граматичну природу допустових речень освітлене недостатньо, а часом і суперечливо. Головною причиною цього було те, що найвидатніші вітчизняні мовознавці приділяли мало уваги синтаксисові складного речення.

З самого початку розвитку вчення про складне речення спостерігаємо різнобій в описанні значення допустовості і засобів її оформлення.

У перших російських граматиках допустові сполучники розглядались як різновид протиставних¹. З такими поглядами зустрічаємось і пізніше².

¹ В «Грамматике словенской» М. Смотрицького допустовий сполучник «аще» знаходимо в складі протиставних; в «Грамматике словенской» Федора Максимова (СПБ 1723 р.) вже називаються власне допустові спол. «хотя и» разом з «аще и», але відносяться вони до групи сполучників «противительного знаменования». Так само в «Российской универсальной грамматике» (1769 р.), в «Кратких правилах российской грамматики» (1773 р.) і т. д.

² В численних російських граматиках і навіть тепер, в «Современном русском языке» (Морфология), Изд. Московского университета, 1952, стор. 440.

З часу перенесення вчення про період з риторики в граматику (в працях О. Х. Востокова і М. І. Греча) допустові сполучники розглядають то окремо від протиставних, то в складі останніх. І речення допустового значення трактуються то як складносурядні, то як складнопідрядні, то одночасно як складносурядні і складнопідрядні.

Показовою в цьому відношенні є «Практическая русская грамматика» (1827 р.) М. І. Греча, у якій допустові конструкції знаходимо серед складних речень з підрядними «в смысле логическом», а допустові сполучники стоять і в складі сурядних протиставних, і в складі підрядних допустових.

Пізніше акад. І. Давидов вперше виділив допустові речення як окремий вид підрядних і вмістив їх у складі «придаточных причины действия» разом з «винословными», «условными», «конечными»¹.

В нормативних дореволюційних граматах допустові речення відносять то до складносурядних протиставних, то до складнопідрядних «причины действия» в широкому розумінні цього слова. У радянських шкільних граматах і більшості вузівських курсів мови (російських і українських) допустові речення містяться в системі складнопідрядних.

Причина такого суперечливого трактування граматичної природи допустових речень полягає, очевидно, в тому, що в цих реченнях об'єдналися ознаки сурядних і підрядних відношень. І це не випало з уваги дослідників.

Ряд вчених, і серед них насамперед Ф. І. Буслаєв, помітили, що допустові речення мають дещо відмінну природу проти звичайних складнопідрядних речень. Всупереч буслаївському принципіві класифікації підрядних речень (кожен член головного речення, крім присудка, може бути виражений реченням підрядним), допустові підрядні «не составляют части другого предложения», як каже про них Буслаєв, бо не мають собі відповідників серед другорядних членів.

Буслаєв пише, що допустове підрядне речення по смислу підпорядковується реченню, з ним зв'язаному, але в граматичному відношенні обидва речення «равно главные», і тому, на думку Буслаєва, саме в реченні допустовому помічається перехід від підрядності до сурядності².

Особливий характер допустових і умовних речень відзначив також проф. Богородицький. Вважаючи їх перехідними, Богородицький вказував, що в умовних і допустових реченнях не-

¹ Общесравнительная грамматика русского языка. 1852, стр. 364.

² Ф. И. Буслаев, Опыт исторической грамматики русского языка, 1858, стр. 381.

має тієї підрядності, якою характеризуються інші підрядні речення¹.

Проф. Пешковський, відзначаючи контамінований характер допустових речень, пропонував називати їх підрядно-сурядними².

В. В. Виноградов теж зазначає, що в допустових конструкціях, оформлених сполучниками «хотя-но», «правда-но» і т. д. спостерігається контамінація підрядного і сурядного зв'язку³.

Вироблене в процесі довгого розвитку мови **значення допустовості** увібрало в себе, як свідчить історія синтаксису складного речення, разом з характерними рисами підрядних синтаксичних відношень, зокрема причинових, наслідкових і особливо умовних, також ознаки сурядних відношень — протиставних, обмежувальних, розділових і, навіть, зрідка приєднувальних. Так що утворення допустових речень з їх своєрідним значенням є свідченням і результатом взаємодії двох основних типів синтаксичного зв'язку — сурядності і підрядності.

Саме тому більшість наявних у сучасній українській мові структурно-семантичних типів допустових речень одні — у більшій мірі, інші — в меншій в системі синтаксису виявляються близькими і до сурядних конструкцій.

Присутність протиставних відношень, відтінки обмежувальних і, рідше, розділових відношень у допустових реченнях виявляються дуже легко — вони є своєрідним фундаментом, на якому стоїть допустова підрядність. Недаром відношення причини і умови у допустовому реченні завжди виступають як «протилежна причина» і «не взята до уваги умова» або «зворотна обумовленість».

Аналіз допустових речень майже усіх структурно-семантичних типів показує, що в створенні допустового значення сурядному протиставленню чи обмеженню надається виняткової ваги.

У реченнях:

«Хоч лікареві було вже під сорок років, але його шоки падали молодечим рум'янцем, а навколо воружких очей не видно було ще ні одної зморшки» (Я. Галан);

«Хоч про це вже є поеми,

І романи, і пісні,

Та схотілось на цю тему

Написати і мені» (С. Олійник);

«Руфін: Нехай тяжка й трудна мандрівка наша,

але ж вона не так-то ще і давня,

щоб думати про край і береги» (Л. Українка);

¹ В. А. Богородицький, Общий курс русской грамматики, изд. 5, 1935, стр. 229.

² Русский синтаксис в научном освещении, 1938, стор. 417.

³ Див. збірник «Вопросы синтаксиса современного русского языка», стор. 65.

«...Край до краю
Віддавна голос подає,—

І хоч незнані співи є

На Закарпатті — я їх знаю» (М. Рильський);

«Тон його прохання був лагідний, люб'язний, хоч у душі він уже крив Обичаєва «найласкавішими» слівцями з обов'язковим додатком — «піхота». (Я. Баш);

«Правда, слабі це були початки взаємності, але вони удержувались й міцніли» (І. Франко);

«Узяв Нелю за підборіддя й поставив її очі якраз проти своїх. Хоч не хоч — мусила подивитись у вічі». (І. Вільде);

«Його в ряду побачили бійці,

Плечем відчули — він їм друг і брат,

Дарма, що не тримав він автомат,

А лиш блокнот письменника в руці» (В. Вільний); «Куди не піткнешся — панують кайдани,» (П. Грабовський);— протиставні відношення дуже прозорі, особливо, коли підрядні речення стоять на першому місці або коли сполучник «хоч» за значенням близький до«але», як у наведеному реченні з твору Я. Баша.

Якого б характеру підрядні відношення в допустовому реченні не були, вони завжди виступають видозмінено: то як «протилежна причина», то як «зворотна» «не взята до уваги» умова і т. д.

В кожному допустовому реченні висловлене у головній частині ніби несумісне з тим, що мало б впливати із сказаного в підрядній, бо протиставляється йому. Тому відношення сурядного протиставлення у допустовому реченні дуже сильні.

Б. Лавров, який спеціально займався походженням допустових відношень, на основі аналізу староруських писемних пам'яток¹ підтвердив відоме раніше положення про те, що часто допустові є частиною тих речень, які виражають обмеження, тоді як все коло відношень обмеження може бути включене в ще більше коло відношень протиставних. Лавров показує, що в староруській мові були і такі допустові за формою речення, які виражали просто протиставлення: «Хоть тяжько ти головъ, кромъ плечю, зъло ти и тьлу кромъ головы»².

В сучасній українській мові також є допустові за формою речення, у яких відношення протиставні — домінуючі.

Наприклад, «Сабіна: Так, я розумію. Хоч, кажуть, муж є голова жоні, та голові без тіла трудна рада». (Л. Українка).

Зважаючи на реальний зміст вислову, встановлюємо, що тут протиставлення сильніше допустовості. У реченні «Повір мені,

¹ Б. Лавров, «Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, стор. 115.

² Там же.

мій друже господине, Хоч не завжди корилась я тобі, Але в ясну і темную годину лише твоїй я вірила судьбі» (І. Кочерга) — протиставлення дещо слабше, бо виступає як обмеження. У реченні «В неволі тяжко — хоча і волі, сказати по правді, не було» (Т. Шевченко) сполучник **хоча** за значенням дуже близький до **але**.

Розділові відношення, як в реченнях: «Хоч думаю — не думаю, серця я не змушу...» (Кропивницький), «Чи хоче, не хоче — старе істліва» (П. Тичина), — поширені в меншій мірі, ніж протиставні, і вони не відчуються як складовий компонент допустового значення. бо надають допустовому реченню лише відтінок розділовості. У випадках, коли підрядне з сполучником «хоч» стоїть після крапки, знаходимо виразне забарвлення допустових відношень приєднувальними: «Клітемнестра:

Добре, царю,

Я звикла слухатись.

Хоч я не знаю цієї жінки» (Л. Українка),

«Добрий бесідник — ваш майстер Хижний. — І вже з професійної точки зору додав: — Хоч, можливо, значення однієї такої бесіди ви трохи й переоцінюєте.» (Дм. Цмокаленко), «Це був той самий перший невідомий рятівник професора в страшному стані. Безперечно, він. Хоч зараз зовсім несхожий на того виснаженого, змученого полоненого, — але він.» (Я. Баш).

Наявність у допустовому значенні причинових відношень, які стоять на фундаменті протиставних або обмежувальних, виявляється, наприклад, у тому, що допустове речення, стверджуючи необхідність причинового зв'язку між двома явищами, констатує відсутність такого зв'язку у даному випадку. Ця відсутність виражається в тому, що в логічно головній частині дається, допускається, протилежний наслідок до вираженої причини в підрядній частині.

В реченнях: «Ти нам ніколи не була далека,

Хоч сотні верств роз'єднували нас.»

(Дмитерко).

«Хоч і не приходиться себе хвалити, але скажу, що я скрізь на селі трапезую і обществую через те, що їм паску шороку у Києві в Лаврі» (Н.-Левицький) — відношення причинові ясно відчутні, хоч вони відповідним чином оформлені як зворотні.

У багатьох визначеннях через це допустовими називають підрядні речення «протилежної причини».

Дуже сильним компонентом допустового значення виступають видозмінені відношення умови. Вони включаються сюди у той спосіб, що в підрядній частині допустових речень допускається дія, протилежна умові, вираженій у головній частині. У допустових реченнях, зазначає проф. Богородицький, «...осущест-

влення положення, висказуваного головним предложением, происходит вопреки условию, выраженному в придаточном предложении»¹.

Спорідненість допустових речень саме з умовними відзначає багато дослідників. Це відбилося і в численних визначеннях допустового речення, наведених у граматиках, спеціальних курсах синтаксису і окремих працях, зокрема в книзі Б. Лаврова «Условные и уступительные предложения в древнерусском языке», 1941.

Допустові речення, пише він, тісно зв'язані з умовними ...і звичайно є констатацією відсутності очікуваного наслідку при виконаній умові. На думку Лаврова, допустові речення є протилежністю умовних, але такою протилежністю, яка весь час має на увазі основний вид (умовний).

Якщо в умовних, говорить Лавров, ми маємо формулу: Явище А повинно викликати явище Б, то в допустовому констатується наявність явища А і відсутність явища Б. Так що допустові речення є окремих і незвичайний випадок умовного².

Дані староруської мови свідчать, як це показує Лавров, що близька спорідненість умовних і допустових речень склалася історично, в процесі розвитку і вдосконалення граматичної будови. Допустові відношення, виділившись як окремих тип, довго ще користувалися для свого оформлення сполучниками умовних речень, зокрема сполучником **аще**.

Якщо відношення власне причини у допустовому значенні невиразні, бо відчуваються як дуже загальні, просто як каузальні, то вага відношень умови у допустових реченнях незрівняно більша. В сучасній українській мові досить поширені конструкції **умовно-допустового** значення, у яких відношення умови і допустовості виразно контамінуються, хоч і не в однаковій пропорції.

Аналіз наведених нижче ілюстрацій показує, що в кожному реченні відношення умови дуже сильні. Це відчувається і в оформленні — всюди сполучник **хоч** виступає з умовною часткою **би**:

«Хоч би всі хати в селі горіли, хоч би його діти у них пеклися, він не кивнув би пальцем» (Черемшина).

«Та хоч би крила мені солов'їнії і воля своя —
Я б не лишила тебе в самотині, Країно моя»

(Л. Українка),

«Не ходи до нас і не знай її, хоч би вона тобі де і повстрічалася» (Квітка-Основ'яненко),

¹ В. Богородицкий, «Общий курс русской грамматики», 1935, стор. 235.

² Б. Лавров, назв. праця, стор. 115.

«Таку побачивши утрату,
Аркадці галас підняли,
Клялися учинить одплату,
Хоча би трупом всі лягли»

(Котляревський).

В усіх цих ілюстраціях сполучник **хоч би** має значення **якщо навіть**, тому не рідкі випадки, коли в сучасній мові допустові речення можуть оформляти своє значення, використовуючи типові сполучники умови: «**Якщо і** було трохи родючої землі, **то** вся вона належала поміщикам та місцевим куркулям» (О. Гончар).

Як бачимо, у виробленні допустового значення об'єдналися різнотипні, хоч і здебільшого споріднені, відношення. Сталося не механічне поєднання їх, а органічне злиття, і в результаті наш синтаксис збагатився ще одною досконалою формою вираження.

Оскільки при виробленні допустового значення різнорідні відношення бралися «не в однаковій пропорції», то сучасні допустові речення не становлять якоїсь монолітної однорідної маси, а розпадаються на кілька структурно-семантичних різновидів-типів, що мають свої особливості і в оформленні допустового значення, і в структурі — залежно від того, які відношення найбільш відчутні.

Вивчення допустових речень наводить на думку про порівняно пізнє утворення їх.

Треба думати, говорить Лавров, що ці речення належать пізній, добре розвиненій мові, яка знає багато типів логічних зв'язків¹. Далі Лавров слушно зауважує, що про порівняно пізній розвиток допустових конструкцій, крім загальних міркувань про складність цього логічного зв'язку, свідчить ще майже повна відсутність безсполучникової підрядності таких речень.

Пізнє, порівняно з іншими типами, утворення допустових речень відзначає і проф. Богородицький, вважаючи, що вони виробились «...в новое уже время»².

Складних відношень допустовості неможливо було б передати, оформити, якби допустові речення не мали відповідної їх значенню структури і добре розвиненої системи засобів вираження синтаксичних відношень, в першу чергу вузько спеціалізованих, здебільшого моносемічних сполучників — цих дуже характерних показників допустового значення.

Допустові речення з самого початку розвитку вчення про складне речення завжди правильно усвідомлювались як виразно двочленні за будовою. В граматиках Ломоносова, Востокова,

¹ Б. Лавров, цит. праця, стор. 116.

² В. Богородицький, «Общий курс русской грамматики», стор. 236.

Греча, Давидова і багатьох інших допустові речення містились серед двочленних періодів протиставного змісту. Пізніше допустові речення, то в складі сурядних протиставних, то в складі складнопідрядних завжди розглядались як такі, що будуться внаслідок поєднання в одному складному двох речень.

Підрядне речення у складному допустовому не знаходить собі відповідників серед членів головного речення, не замінює членів речення в головному, а взаємодіє з усім змістом головного речення, подібно до того, як це буває між сурядними реченнями протиставного змісту і в багатьох складнопідрядних з підрядними часовими, причиновими і под.

Складні допустові речення виразно розпадаються на дві (завжди лише дві!) частини, що, взаємодіючи між собою, і створюють допустові відношення.

Спорідненість допустових речень з конструкціями сурядного протиставлення при аналізі структури допустових речень — природна і легко зрозуміла. Адже в допустових реченнях протиставлення виступає як основа допустовості, бо у підрядній частині допустових речень виражене твердження **протиленне** тому, що мало б витікати із змісту головної.

В структуру допустових речень за певних умов (коли підрядне на першому місці) навіть легко вводиться сурядний протиставний сполучник, що свідчить про наявність у конструкції сурядного і підрядного зв'язку. Але в значенні допустових речень при цьому не відбувається ніяких змін, речення залишається власне допустовим, не набуваючи нових, додаткових відтінків.

Найважливішим засобом оформлення допустових відношень виступають, як уже зазначалось, численні допустові сполучники.

Складність логічних відношень у допустових реченнях, специфічність допустового значення, що виробилось у порівняно пізній час на основі вже відомих протиставних і каузальних відношень, так що допустові речення стали між сурядністю і підрядністю — все це обумовило моносемію допустових сполучників, і тепер всі вони, за винятком окремої групи узагальнено-допустових, для оформлення інших складних речень не вживаються. При цьому слід мати на увазі, що в багатьох допустових сполучниках і сполучникових з'єднаннях (дарма що, незважаючи на те, що, куди не і т. д.) зберігається лексичне значення слів, з яких ці сполучники походять. І це також є причиною того, що допустові сполучники — однозначні.

Серед допустових сполучників виділяється, насамперед, група власне допустових. Сюди належать найбільш типові і найбільш поширені сполучники, такі як **хоч (хоча, хоть), дарма що, незважаючи на те, що, нащо, хай, нехай, правда.**

Оскільки допустові відношення ґрунтуються на досить складних смислових відношеннях між обома твердженнями, що входять у складне, допустові сполучники повинні бути дуже гнучкими, щоб забезпечити оформлення всієї різноманітності виявів власне допустового значення. Тому вони розрізняються не лише сферою поширення в різних жанрах мови, але і здатністю вносити в речення легкі нюанси додаткових значень до основного.

Найбільшого поширення в усіх жанрах української мови і в усіх структурно-семантичних типах допустових речень набув сполучник **хоч**. Цей сполучник широко використовується і в усній народній мові. Він вживається в типовому допустовому значенні: показує, що всупереч висловленій у підрядному реченні протилежній умові дія головного речення все ж відбувається. Наприклад:

«В землянці було душно і на диво просторо, хоч біля кількох столів сиділи й стояли люди в шапках-ушанках, у кожухах та шинелях». (Ів. Ле), Кривоніс чомусь посміхнувся, хоч обличчя в нього не стало веселішим. (П. Панч).

Залежно від будови речення і інших причин¹ сполучник **хоч** може набувати значення допустово-розділового:

«Та хоч кричи, хоч як риба мовчи — не допоможе». (М. Зарудний).

Вживаючись разом з сполучником **як**, допустовий сполучник **хоч** набуває значення узагальнено-допустового:

«Та не такий вже Чіпка вдався, щоб його можна було бійкою спинити. Спершу таки боявся матері, а далі — звук уже і до бійки, хоч як вона глибоко іноді в серце впливалась, до живих печінок доходила...». (П. Мирний). У цьому реченні **хоч як** за значенням дорівнює типовому узагальнено-допустовому сполученню **як не**.

Коли сполучник **хоч** сполучається з часткою **би**, то набуває значення умовно-допустового:

«Орест: Кращої від тебе нема на світі, а хоч би й була, то мені її не треба» (Л. Українка).

Сполучники **дарма що** і **нащо** (дуже рідко вживаний) не видозмінюють допустового значення, але на відміну від сполучника **хоч** вживаються найчастіше у розмовній мові, хоч зустрічаються, звичайно, і в авторській.

Наприклад: «Коваль: Я все бачу, дарма що старі очі» (Кропивницький), «Нащо вже Нестір був майстер проситися, але й йому показували дорогу далі: не вірили хуторяни, що хлопці його не курять. (О. Гончар).

І навпаки: сполучникове утворення **незважаючи на те що** —

¹ Їх у даній статті не розглядаємо.

це чисто книжний сполучник, витвір писемної мови. В розмовній мові його майже не вживають. У реченні з таким сполучником протиставлення підсилюється, бо при цьому наголошується важливість змісту підрядного речення¹:

«— А справді піду... чогось сон наліг на мене, — позіхав о. Василь і йшов спати, незважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій» (М. Коцюбинський).

Подібні відношення виражаються і в допустових реченнях з сполучниками **хай** і **нехай**. Частки за походженням, вони інколи вносять у допустове значення додатковий нюанс бажаності або підкреслюють визнання важливості твердження, яке головним реченням обмежується або заперечується. Наприклад: «Неофіт-раб: Отче!

Яка вже там в раба гординя тая! Нехай і так, нехай отець єдиний над нами буде, та коли ж настане те царство боже?» (Л. Українка), «Хай важка дорога, Хай похмурні днини,— Все зроби, що мога, На користь країни» (Грабовський).

Ці сполучники, вживаючись із часткою **би**, надають реченню значення умови.

Власне-допустове значення може оформлюватись і з допомогою сполучників **правда, звісно, звичайно** і т. д., що звичайно виступають як вставні слова. Допустові відношення у реченнях з такими сполучниками дуже ослаблені, і часто конструкція сприймається як допустова лише від усвідомлення смислової взаємодії лексичних значень головного і підрядного речень. Наприклад:

«Невістка, правда, спочатку мене слухала, а далі як розібралася, то наче сказала» (Н.-Левицький), «Щоправда, крім цей трохи й коштував, так що ж? Нам жити дано раз, не двічі» (М. Рильський), «Звичайно, з мене Еміля Гілельса не буде, але певен, що гра-тиму (Перець, № 13, 1952).

Всі названі сполучники об'єднуються в одну групу за спільною ознакою: виражаючи типові відношення допустовості, вони вживаються у власне допустових реченнях,— у таких, що не долучають, як правило, до основного значення ніяких інших додаткових.

Другу групу становлять сполучникові утворення **узагальнено-допустового** значення. Це — сполучники типу **як** (де, коли, куди, звідки, скільки, хто, що, який і т. д.) **не**.

Речення з такими сполучниками мають виразний узагальнюючий характер. Вживання разом з **не** відносних сполучних слів прислівникового та займенникового значення вказує і на

¹ Див. А. Н. Гвєздев, Очерки по стилистике русского языка, 1952, стор. 310.

характер узагальнення: воно може застосовуватися до якоїсь особи (хто не, який не), чи предмета (що не), напряму дії (куди не, звідки не) способу дії (як не) і т. д.

Неважко помітити, що в узагальнено-допустових реченнях підрядні, у яких міститься узагальнення, вказують на найбільшу міру вияву того, про що в них повідомляється¹. Наприклад: Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликади Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати» (Коцюбинський); «Адже де б не була людина, якою б щасливою вона не була, але край, де вперше хліпнула повітря, народившись на білий світ, де вперше ступила власною ніжною на путь, рутою-м'ятою порослий,— не забуде, завітає, коли жива...» (Іван Ле); «Та як не підганяв офіцер, як не злостився, а валка посувалася все повільніше і повільніше» (Дольд-Михайлик) і т. д.

Серед допустових сполучників тільки узагальнено-допустові можуть бути використані для оформлення не лише допустових відношень.

У реченні: «Де б Кирило не був, скрізь оточувала його атмосфера густа і своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі» (М. Коцюбинський) — підрядне відноситься до прислівникової обставини «скрізь», і повинно кваліфікуватися як підрядне місце.

Правда, і такі речення все ж зберігають відтінок допустовості.

Якщо з числа власне-допустових сполучників з умовною часткою **би** можуть сполучатися лише **хоч і хай, нехай**, то з числа узагальнено-допустових сполучників з **би** можуть сполучатися **всі**.

Частка **би** займаючи місце біля сполучника, переводить присудок підрядного речення в умовний спосіб, а все речення в цілому набуває ще сильного відтінку умови. Наприклад:

«Та які б пекучі муки не судилося тобі,
Стяг свободи бери в руки,
Мри за брата в боротьбі»

(П. Грабовський).

«Чистота на тракторі була взірцева: скільки б разів не проходив Мишуня повз машину, він ніколи не пропускав випадку мазнути по ній чистою ганчіркою» (Ю. Яновський).

Слід відзначити, що узагальнено-допустові речення від сурядних стоять найдалше, а до підрядних — найближче.

Всі допустові сполучники, крім **незважаючи на те що** можуть вживатися в парі з сурядними протиставними — **але, а, та, однак, все ж, проте, зате, а проте** і т. д.

¹ Див. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, 1952.

Протиставні сполучники при цьому виконують роль відповідника — другої частини парного сполучника, перша частина якого стоїть у підрядному реченні. Присутність у конструкції підрядного і сурядного сполучників свідчить про контамінацію в одному реченні підрядних і сурядних відношень. Протиставні відношення у таких реченнях набувають більшої ваги.

Звичайно, що введення в допустове речення протиставних сполучників можливе лише тоді, коли підрядна частина допустового речення стоїть на першому місці. Наприклад:

«Як?! Всі на одного? Глядіть!

Хоч вас тут ціла згряя,

та я ж усіх закину вмить

на дах цього сарая! (Н. Забіла).

«Зробили мене бригадиром,— як собі не кажіть, а в нашому робітничому роді руки добряче почувають техніку (Ю. Яновський).

Отже, допустові сполучники — основний засіб оформлення допустових відношень у складному реченні. Незважаючи на те, що допустові сполучники розпадаються за значенням на кілька різновидів, наявність у складному реченні будь-якого з них завжди показує, що перед нами — допустове речення. Допустові сполучники допомагають урозумінню того, що в складному реченні обидві його частини не рівноправні по смислу, що в ньому виділяється основне твердження, з яким зв'язане підпорядковане йому другорядне.

Сполучники в допустовому реченні не тільки виражають відношення синтаксичної нерівноправності між його частинами і «зчеплюють» головне речення з підрядним,— вони ще вказують на різновиди допустового значення.

Але сполучники — далеко не єдиний, хоч і основний, засіб оформлення допустових відношень з їх численними різновидами.

У створенні допустових відношень значну роль відіграє лексичний зміст обох речень, бо самим змістом головного речення заперечується твердження, що мало б витікати із сказаного в підрядному. У реченні «Хоч мало нас, та ми перемогли» зміст підрядного контрастно протилежний змісту головного.

Тому не дивно, що серед речень сурядного протиставлення знаходимо багато таких, у яких дуже сильний відтінок допустовості, хоч і немає в них допустових сполучників. Наприклад: «Як же його вірить? Заплющивши очі? Ох, рад би я вірить, та серце не хоче. (Т. Шевченко).

«Між правобережних горбів і курганів,

Плацдарм захищаючи, бився Степанів;

Вже мало бійців залишилося з роти,

Та стійко трималася мотопіхота. (С. Крижанівський).

Звичайно, ми можемо говорити лише про відтінок допустовості у значенні цих речень; введення допустового сполучника, хоч і не сильно змінило б смисл вислову, але надало б йому синтаксичної перспективи, різкіше відділило б головне твердження від підрядного.

Характер допустових відношень залежить і від порядку розміщення головного і підрядного речень. Підрядне речення у препозиції набуває підкресленої значимості, в такому реченні другорядному твердженню надається більшого значення; у конструкції в цілому ослаблюються підрядні відношення, бо посилюються протиставні.

Конструкції, де підрядне стоїть після головного, тобто на його «звичайному» місці, синтаксична перспектива, тобто відношення синтаксичної нерівноправності, виявляється найкраще. Тому-то в таких реченнях допустова підрядність ґрунтується здебільшого не на протиставленні, а на обмеженні.

Віднесення підрядного речення всередину головного часто зближує його з вставним. Значну роль у такому функціональному зближенні відіграє і ритмомелодичне оформлення речення в цілому.

Таке зближення буває настільки сильним, що підрядне допустове просто слід вважати вставним, незважаючи на те, що допустові відношення і тут зберігаються. Наприклад: «Ото пригадую — хоч був іще малим я — Один такий дивак у нас прославив ім'я...» (А. Міцкевич, перекл. М. Рильського). «А той разом із Лейте, не випускаючи з рук бінокль, — хоч поночі від бінокля яка користь? — стоять, зіпершись на фальшборт, і дивляться в темряву, щоб бува не наскочити носом пароплава на берег або айсберг» (М. Трублаїні).

Форма присудка підрядного речення теж відіграє важливу роль в оформленні характеру допустових відношень. Уже згадувалось, що присудок підрядного допустового, виражений дієсловом умовного способу, часто надає усій конструкції умовно-допустового значення. У випадках, коли допустове речення — фразеологічний зворот, присудок підрядного — дуже часто дієслово наказового способу. Такий присудок зустрічаємо і в багатьох реченнях розділово-допустового значення.

Приклади: «Грім такий, що хоч тури гони — не почують». «Хоч крути, хоч верти, а треба вмерти».

Вивчити і описати способи створення допустових значень різних видів можна лише при детальному аналізі великої кількості мовного матеріалу. Тільки аналіз синтаксичних відношень у різних структурно-семантичних типах допустових речень може виявити всю складність і різноманітність лексичних і граматичних засобів оформлення цих конструкцій.

А. К. СМОЛЬСЬКА

К ВОПРОСУ ОБ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ПРИРОДЕ СУФФИКСОВ — ИЩ — Е, ИЩ — А

(По материалам произведений А. М. Горького)

Говоря об языке как первоэлементе литературы, А. М. Горький подчеркнул, что слово оформляет не только мысли, но и чувства или эмоции¹.

Эмоции, т. е. психические процессы, раскрывающие отношение человека к окружающей действительности, в общенародном русском языке нередко передаются с помощью суффиксов эмоциональной оценки имен существительных, прилагательных, наречий и даже глаголов (мамочка, светленький, тихонько, спатоньки и др.).

Суффиксы эмоциональной оценки, из которых в современном русском языке особенно распространены суффиксы оценки имен существительных, мало изучены в лингвистической литературе.

Наименее исследованы так называемые увеличительные суффиксы — **ищ — е**, — **ищ — а**, — **ин — а**. По поводу семантики этих суффиксов высказывались самые противоречивые утверждения.

Так, в середине XIX в. известный русский языковед К. С. Аксаков, отождествляя суффиксы — омонимы (ср. дом — домина, но горох — горошина), пытался доказать, что увеличительность является вторичным оттенком суффиксов — **ищ — е**, — **ищ — а**, — **ин — а**, для которых основные значения — это значение неестественности — **ищ — е** — и единичности — **ин — а**².

Профессор И. Мандельштам считал, что суффиксы — **ищ — е**, — **ищ — а**, — **ин — а** в отличие от эмоциональных уменьшительных способны выражать лишь увеличение и ничего более³.

¹ См. М. Горький, О литературе, М., 1953, стр. 574.

² См. К. С. Аксаков, Опыт русской грамматики, ч. 1, ОПБ, 1860, стр. 55 и след.

³ И. Мандельштам, Об уменьшительных суффиксах в русском языке со стороны их значения, Журнал Министерства народного просвещения, 1903, № 7.

Только в работах В. А. Богородицкого и Л. А. Булаховского кратко говорится о возможности выражения суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а**, — **ин** — **а** эмоциональных оттенков «удивления, отвращения и под.»¹ Замечания об эмоциональной природе увеличительных суффиксов в трудах названных лингвистов даны без всяких подкрепляющих примеров.

Таким образом, вопросы эмоциональных возможностей суффиксов — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а**, — **ин** — **а** еще окончательно не выяснены в русском языкознании.

Отсутствуют также специальные печатные работы о стилистических функциях образований с увеличительными суффиксами в языке художественной литературы.

В данной статье эмоциональная природа суффиксов — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** анализируется на материале языка произведений великого мастера слова А. М. Горького².

Мы не останавливаемся на многообразных значениях суффикса — **ин** — **а**, т. к. они могут быть предметом самостоятельной работы.

Существительные с суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** достаточно широко представлены в художественных произведениях А. М. Горького. В исследованных нами томах обнаружено 48 слов с этими суффиксами в 127 случаях их многообразного употребления.

Оттенок объективной увеличительности сравнительно редко передается суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** в языке произведений А. М. Горького. Этот оттенок иногда выражается ими при существительных конкретных, обозначающих предметы, которые могут увеличиваться в размере: объеме, длине и т. д.

Например: — ...Имела свой собственный доми^к, даже можно сказать — **домище**, имела деньги. (III, 347, Проходимец).

Реже суффиксы — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** увеличительного значения используются при существительных лица, если речь идет о высоком, крупном человеке: На корме пристани, в тесной группе людей, ожидающих парохода вниз, ораторствует **широкоплечий старичище**, бритый, с разрубленным подбородком. (XVII, 142, По Союзу Советов).

В горьковских текстах при большинстве существительных с увеличительными — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** выступают прилагатель-

¹ Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, К., 1952, т. 1, стр. 137. См. также рассмотрение вопроса об увеличительных суффиксах в кн. В. А. Богородицкого, Общий курс русской грамматики, Соцэкгиз, 1935.

² Исследовались художественные произведения А. М. Горького, заключенные в томах I—XVII полного собрания сочинений писателя, изданного в 1949—1954 гг. Все ссылки на горьковские тексты в статье даются по этому изданию. Кроме того, привлекались произведения А. М. Горького, написанные в советскую эпоху.

ные «большой», «крупный» «огромный» и др., дополнительно указывающие на увеличение: «с длинными ручищами» (III, 518); «Домище огромный», (XII, 906); «старичище большой» (VIII, 399); «пудовым кулачищем», (III, 56) и др.

Яркие образные существительные с суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** увеличительного значения в произведениях А. М. Горького употребительны главным образом в речи персонажей, в рассказах героев о виденном, в описании внешности встретившихся им людей, обстановки действия. Характерна в этом отношении речь офицера в рассказе «Жалобы», который говорит о лице запомнившегося ему солдата: «... — настоящий эдакий великорос, грудища, бородища, ручищи, нос картофелиной, глаза голубые»... (X, 212).

В авторском повествовании произведений Горького, написанных от третьего лица, увеличительные образования с — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** единичны. Они отмечены лишь в тех случаях, когда авторская речь приближается к несобственно-прямой, представляющей синтез речи героя и автора. Например, давая портрет Ильи Артамонова, Горький пишет: «Мужчина могучий, с большою, колечками, бородой, сильно тронутой проседью, в плотной шапке черноватых, по-цыгански курчавых волос, **носище** крупный, из-под бугристых бровей дерзко смотрят серые, с голубинкой, глаза, и было отмечено, что, когда он опускал руки, широкие ладони его касались колен». (XVI, 325, Дело Артамоновых).

О приближении авторского повествования к несобственно-прямой речи свидетельствует вставка в описание внешности Артамонова слов «и было отмечено».

Значительно чаще существительные с увеличительными — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** употребляются Горьким в авторском повествовании очерков, автобиографических повестей и тех произведений, «где целям выражения авторских оценок, точки зрения автора... служит образ рассказчика, «проходящего», на пути которого встречаются различные люди и события»¹.

При существительных, обозначающих качество, состояние, суффиксы — **ищ** — **а**, — **ищ** — **е** выступают в горьковских текстах со значением усиления этого качества, состояния («какая-то **силища** проснулась в реке», (XI, 32), при существительных собирательных эти же суффиксы передают значение **множества**, **увеличения** количества («**народищу** — множество...» XIV, 45, «**народищу** всякого—уйма» V, 246, «он и **деньжищев** у нее—страхи!» II, 153 и др.).

Родительный падеж существительных с этими суффиксами обычно имеет количественное значение, ибо он зависит нередко

¹ Б. Михайловский и Е. Тагер, Творчество А. М. Горького, Учпедгиз, 1951, стр. 33.

от слов «уйма», «множество» и проч. Характерно, что собирательные существительные с суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** употребляются Горьким только в речи персонажей и совершенно не используются в авторском повествовании, очевидно, в силу их яркого разговорно-просторечного отпечатка.

Исследуемый материал показал, что суффиксы — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** чаще всего наряду со значением увеличения выражают добавочные экспрессивные оттенки **восхищения**, **одобрения**, **удивления** по поводу увеличенного размера предмета, увеличенного количества, усиленного качества.

Слова с подобным значением суффиксов — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** широко представлены в речи, персонажей горьковских произведений. Например, Елизавета Достигаева восторженно, восхищенно говорит о внешности понравившегося ей мужчины: «Вот мужчина! Он и в штатском воин! Глазищи! Ручищи!» (XI, 3 изд, 519, Достигаев и др.). Или дети восклицают при виде удивившего их длинными волосами человека: «— Ка-акой рыжей! — Волосищи!» (VIII, 347, Исповедь).

Оттенки восхищения, удивления, выражаемые тем или иным героем с помощью эмоциональных средств языка, нередко комментируются в авторском повествовании Горького: «Баринот жить просто, — намекал Петр, он, не поняв намека, брат **восхищался**: «**Домище** сгрохает купец, так это собор!» (XVI, 409. Дело Артамоновых). «Помог дойти ей до костра, **удивленно** думая: «**Эка силища** звериная!» (XI, 16, Рождение человека).

В горьковских текстах существительные с суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а**, имеющими значение увеличения и дополнительных оттенков восхищения, удивления, отмечены только в предложениях с экспрессивной интонацией, содействующей усилению эмоциональности высказывания. Об этом свидетельствуют все вышеприведенные примеры, в которых образования с — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** выступают только в восклицательных предложениях. Кроме того, в контексте с существительными, имеющими суффиксы — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** указанных оттенков, нередко выступают местоимения «какой», «экий», которые академик А. А. Шахматов называл эмоциональными¹, междометия, частицы «то», «а»². («**Эка силища** звериная!» XI, 16, «кусище **какой**» XVII, 350, «**снежище-то какой!**» V, 120, «**ножищи** у него **во какие!**» V, 52, «**этакий** кострище пылает, а?» IV, 10 и др.).

Таким образом, тот или иной оттенок чувства нередко выражается говорящим при помощи совокупности эмоциональных средств языка.

Суффиксы — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** в соединении со словами, называющими понятие, которое выражает определенное чувст-

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Учпедгиз, 1941, стр. 495.

² По вопросу выражения эмоциональных оттенков частицами см. Грамматику русского языка, изд-во АН СССР, М., 1952, стр. 446.

во, и с существительными, обозначающими предметы, явления, увеличение которых неприятно для человека, в речи горьковских героев передают увеличение с оттенком отрицательного отношения к предмету, состоянию, явлению. Например, от слова «тоска» в значении «нудная скука, смешанная с отвращением»¹, образование с суффиксом — **ищ** — **а**, выражая усиление данного состояния, подчеркивает и отрицательное отношение к нему, недовольство говорящего: «А вы, господин ученый, как себя здесь чувствуете? **Тощища в клубе**, не правда ли?». (II, 546). Ср. также «**Скучища же**» (XIII, 325, В людях); «В городе **пылища**», (XII, 437, Яков Богомолов); «Дождь, ветер, **холодище..!**», (VI, 37 Мещане) и др.

В языке горьковских героев суффиксы — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** могут выражать удивление, восхищение, ласку, не передавая значения увеличения.

Так, в рассказе «Рождение человека» крестьяне северных губерний с восхищением и удивлением смотрят на богатую землю юга, называя ее «землищей»... Они смотрели на все здесь, растерянно мигая выцветшими, грустными глазами, жалко улыбаясь друг другу, тихо говоря:

А — ай... экая **землища**...

— Прямо — прет из нее. (XI, 9).

С оттенком особого тепла, ласки по отношению к человеку, вызывающему глубокое уважение, использует А. М. Горький в своих письмах эмоциональное образование «человечище»: «...Вас я крепко обнимаю, удивительный **Вы человечище** и как раз из таких, в каких Русь нуждается. (Письмо А. А. Горького А. С. Марченко от 12. VII — 1926 г.)².

Чаще суффиксами — **ищ** — **е**, — **ищ** — **а** в речи горьковских персонажей выражается отрицательная оценка, пренебрежение, безотносительно к величине предмета, лица. В драме «Мещане» старший Бессеменов, раздраженный женитьбой Нила, так встречает старика Перчихина «...Золоторотец. И скажи мне — кто это тебе разрешил придти ко мне **в таком драном виде**, ...**в лаптищах** и во всем этом уборе? (VI, 58).

Эмоциональное существительное «лаптищи» употреблено Бессеменовым для выражения пренебрежения к Перчихину, но не для обозначения увеличенных размеров обуви. Аналогичное употребление встречается и в других произведениях: «а ты не пил бы **винища-то**» (III, 130); «**грязищу** и духоту развели вы делами своими», (IV, 270); «хотя ты тоже... **ворище**», (II, 348); «**глазищи**, как у мертвого, тусклые», (VIII, 474); «**глазищи** у него злые», (XVI, 329) и др.

¹ Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова, т. IV, стр. 755.

² А. М. Горький, О молодежи, изд. «Молодая Гвардия», 1949, стр. 10.

Существительные с — ищ — е, — ищ — а в языке действующих лиц и повествовании от автора-рассказчика изредка используются как средство иронии.

Профессор В. А. Богородицкий писал, что «...уменьшительные имена в разговоре нередко употребляются для обозначения представлений с противоположным оттенком значения, т. е. увеличительным, причем самая речь получает как бы характер юмора и иронии, например: «Ну, и морозец сегодня!»¹. В произведениях А. М. Горького и увеличительные образования используются с противоположным оттенком. Например, слово с увеличительным суффиксом — ищ — е «человечище» в речи автора-рассказчика («Рождение человека») приобретает иронический оттенок потому, что им называется маленький, только что родившийся ребенок, малое обозначено большим: «—...тихонечко.. мотри же... Этот красный человечище вовсе не требует осторожности: он сжал кулак и орет, орет, словно вызывая на драку с ним: — Я-а... Я-а... (XI, 13).

Анализ образований с суффиксами — ищ — е, — ищ — а на материале языка произведений А. М. Горького позволяет считать ошибочным утверждение некоторых лингвистов, будто эти суффиксы способны передавать только значение увеличения.

В горьковских текстах ими выражается не только значение объективного увеличения, но и **увеличение с дополнительными эмоциональными оттенками**, а также передается **ласка, восхищение, удивление, отрицательная оценка со стороны говорящего**, безотносительно к величине предмета или лица, обозначаемого существительным.

Великий художник А. М. Горький среди прочих экспрессивно-изобразительных средств общенародного языка широко использует и суффиксы оценки — ищ — е, — ищ — а для выражения различных эмоций, настроений в речи своих героев.

¹ А. В. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, Соцэкгиз, 1935, стр. 152.

Н. Г. ЧИЛИКИНА.

кандидат филологических наук

ИНФИНИТИВ В ФУНКЦИИ ДОПОЛНЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Сложная история развития инфинитива от имени до глагола послужила причиной большого разнообразия и противоречивости мнений относительно его синтаксической функции.

Хотя и дореволюционные отечественные лингвисты, и исследователи русского языка — наши современники уделяли и уделяют сравнительно много внимания инфинитиву и его синтаксической роли, однако до настоящего времени вопрос о синтаксических функциях инфинитива не получил четкого и общепринятого разрешения, в то время как это настоятельно требует не только наука, но и школа. Особенно много путаницы имеется в вопросе об использовании инфинитива в качестве дополнения.

Цель данной статьи — на конкретном языковом материале выяснить объектную функцию инфинитива в современном русском языке, установить те лексико-семантические и грамматические условия, которые способствуют этой глагольной форме выступать в роли дополнения.

В качестве материала исследования привлечены произведения русской классической и советской литературы.

* * *

«Глагол — самая сложная и самая емкая грамматическая категория русского языка»¹.

В современном русском языке инфинитив является одной из грамматических форм глагола, входящей в его систему. Однако в истории русского языкознания не было единого взгляда на грамматическую природу инфинитива.

Одни ученые (А. А. Потебня, Д. Н. Овсянко-Куликовский, А. А. Шахматов, А. М. Пешковский и др.), основываясь,

¹ В. В. Виноградов, «Русский язык», Учпедгиз, 1947, стр. 422.

главным образом, на глагольных признаках инфинитива, относили его к глаголу; другие (Ф. И. Буслаев, П. Н. Некрасов), исходя из истории происхождения инфинитива, помещали его в сферу имени; третьи (Е. Ф. Будде) считали инфинитив своеобразной «имене-глагольной» формой, совмещавшей в себе, как говорит само наименование, и глагольные и именные признаки. В зависимости от решения вопроса о морфологической сущности инфинитива решался вопрос и о его синтаксических функциях.

Ф. И. Буслаев, Н. Некрасов, В. Андреев считали, что инфинитив выступает в предложении в той же роли, что и имя существительное; А. А. Потебня, вслед за ним Д. Н. Овсяннико-Куликовский, а также А. М. Пешковский придерживались того мнения, что инфинитив выполняет в предложении глагольные функции.

Однако и А. А. Потебня отмечает некоторые конструкции с инфинитивом, в которых глагольные функции инфинитива подвергаются большому сомнению. Сюда он относит «объективные» инфинитивы (типа «отдай спрятать»), которым он дает название «второстепенного сказуемого в области действия»¹.

А. А. Потебня, правда, с большой осторожностью, отмечает и случаи, когда инфинитив выступает в предложении в роли дополнения («подали кушать», «приготовьте умыться» и др.). Но и в данном случае он отрицает возможность для «неопределенного наклонения» выступать в качестве «настоящего» дополнения. «Я подчеркиваю,— пишет проф. Грунский,— «настоящего», потому что, очевидно, и для Потебни все же было трудно опровергнуть, что неопределенное наклонение является на месте... дополнения»².

Д. Н. Овсяннико-Куликовский, признававший инфинитив частью составного сказуемого, также выделяет особо «объективные» инфинитивы («прошу вас придти») и называет конструкции с такими инфинитивами «двойным сказуемым». Однако новый термин не внес ясности в этот вопрос.

А. М. Пешковский, указывая на близость инфинитива в некоторых случаях к дополнению, отмечает, что эта близость объясняется происхождением инфинитива из имени³.

Акад. Шахматов признавал употребление инфинитива в роли дополнения, хотя и не считал эту функцию самой существенной для инфинитива. Специфичность дополнения, выражаемого ин-

¹ А. А. Потебня, «Из записок по русской грамматике», Харьков, 1888, ч. I—II, стр. 348 и дальше.

² Н. К. Грунский, Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков, Юрьев, 1911, т. I, вып. 3, стр. 30.

³ А. М. Пешковский, «Русский синтаксис в научном освещении», М., 1935, стр. 210, 212.

финитивом, и побудила А. А. Шахматова ввести особый термин — дополнительный глагольный член¹.

Как показывает фактический материал, привлеченный А. А. Шахматовым, в это понятие ученый включал инфинитивы, выступающие в роли различных членов предложения: дополнения, определения и обстоятельства цели.

В. А. Богородицкий считает, что хотя инфинитив и является глагольным словом, но от личной формы глагола он в значительной степени отличается; его основная роль в предложении — выступать в качестве дополнения, но не именного, а глагольного².

Е. С. Истрина называла инфинитив в объектной функции инфинитивным дополнением³.

«Избранный Истриной термин — инфинитивное дополнение для обозначения сочетаний инфинитива с *verbum finitum* конечно, более удачен, — пишет проф. Малаховский, — чем термин Потевни, но и он не может быть вполне приемлемым»⁴.

Авторы современных учебных грамматик русского языка считают, что дополнение может быть выражено неопределенной формой глагола, т. е. инфинитивом⁵.

Следует отметить, что в академической грамматике⁶ уделено очень мало внимания способности инфинитива выступать в функции дополнения в современном русском языке. Коротко отмечено, что в роли дополнения может выступать субъектный и объектный инфинитив, входящий в качестве зависимого слова в глагольные словосочетания, выражающие отношения к действию и объектные отношения; однако совершенно не указаны, например, случаи, когда инфинитив-дополнение примыкает к имени существительному⁷.

К. А. Тимофеев не признает за инфинитивом права быть приглагольным дополнением. Положение практической грамматики о том, что инфинитив в предложении может быть дополнением (а также определением и подлежащим), он считает заблуждением, ошибкой, которая подлежит немедленному ис-

¹ А. А. Шахматов, «Очерк современного русского литературного языка», М., 1941, стр. 265.

² В. А. Богородицкий. «Общий курс русской грамматики», К., 1913.

³ Е. С. Истрина, «Синтаксические явления синодального списка 1-ой Новгородской летописи», Петроград, 1923.

⁴ В. А. Малаховский, «Синтаксическое значение инфинитива в русском языке», вып. 1, Введение, Иркутск, 1924, стр. 18.

⁵ См. А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, «Русский язык», ч. II, стр. 40; А. М. Финкель, Н. М. Баженов, «Современный русский литературный язык», стр. 345; «Грамматика русского языка» под ред. Л. В. Щербы, ч. II, 1950, стр. 21.

⁶ См. «Грамматика русского языка», изд. АН СССР, 1954, т. II, ч. I, стр. 567.

⁷ Об этом см. ниже на стр. 130.

правлению, как лишенная всякой возможности иметь под собой теоретическую базу и вносящая поэтому большую путаницу в грамматический разбор¹. Отрицая способность инфинитива выполнять в предложении роль дополнения, К. А. Тимофеев исходит, главным образом, из общепринятого в традиционной грамматике понимания дополнения как второстепенного члена с предметным значением и невозможности субстантивации русского инфинитива.

Исходя из конкретных фактов языка, мы должны уточнить термин «дополнение». В это понятие следует включать не только объекты, находящиеся в разных отношениях к другим понятиям, но и абстрагированные понятия действий, выражаемые инфинитивами и дополняющие смысл понятий глагольно-действенного значения. Инфинитив в этих сочетаниях близок к отглагольным существительным (Ср. «Я люблю кататься на лыжах» и «Я люблю катанье на лыжах»)².

В школьном грамматическом разборе до сего времени практикуется замена инфинитива-дополнения соответствующим отглагольным существительным.

Допустимость такой замены, собственно, не лишена некоторых оснований.

Однако инфинитив и отглагольное существительное это не одно и то же; между ними существует глубокое принципиальное различие: отглагольное существительное — это обобщенное представление о действии в его опредмеченном виде, т. е. вне связи с движением; инфинитив выражает идею действия, т. е. инфинитив — это представление о действии в процессе, в движении. Инфинитив — название активного признака действия. Отглагольное существительное — название действия, не мыслимого как процесс (Ср. «Девочка научила его играть в кремешки» (В. Панова, «Спутники») и «Девочка научила его игре в кремешки»).

О возможности замены инфинитива отглагольным существительным говорил в свое время Ф. И. Буслаев.

А. А. Потебня, в противоположность Ф. И. Буслаеву, доказывал, что нельзя считать эти обороты тождественными. Инфинитив «петь» в выражении «люблю петь» обозначает действие того же субъекта, к которому относится и форма «люблю»; в выражении «люблю пение» существительное «пение» обозначает предмет, внешний по отношению к глаголу «люблю». Таким образом, по Потебне, «люблю петь» значит «я сам люблю петь»;

¹ См. К. А. Тимофеев, «Инфинитивные предложения в русском языке», докторская диссертация, М, 1951, машинопись, стр. 195.

² Полу жирным шрифтом выделяется то слово, к которому примыкает инфинитив, а полужирным шрифтом в разрядку — инфинитив-дополнение.

«люблю, когда я пою», а «люблю пение» — вообще люблю пение, при этом сам, быть может, и не могу петь¹.

Хотя подобные обороты и нельзя считать тождественными в полном смысле этого слова, однако грамматическая близость отглагольных имен существительных и инфинитивов, по нашему мнению, отражается и на их синтаксическом употреблении. Например: Он (Ломоносов — Н. Ч.) **стремился демократизировать** научную и литературную речь. («Литературная газета» от 17.XI. 1951).

«Стремился к чему?» — демократизировать, к демократизации. Возможность замены инфинитива отглагольным существительным уже предполагает то, что их синтаксическая функция в данном предложении аналогична.

В отдельных случаях инфинитив употребляется в значении, близком к предметному.

Например: Старуха **собрала ужинать** (В. Панова, «Спутники»).

Дай, мать, опохмелиться (В. Панова, «Спутники»).

Инфинитивы **ужинать, опохмелиться** в этих предложениях употреблены со значением, близким к значению имени существительного, даже равным ему. В таких конструкциях инфинитивы соотносительны по своему значению с конструкциями с винительным падежом прямого объекта (**собрала ужин**) и родительным неполного объекта (**принесите воды**). Как видно из примеров, в этих синонимических конструкциях зависимые слова (инфинитивы и имена существительные) являются однокоренными или близкими по своему общему значению, хотя таковые у инфинитивов гораздо шире. Ср. **Дайте пить** и **дайте лимонаду**).

Акад. В. В. Виноградов назвал такие случаи употребления инфинитива объектными, лишенными модального значения. Их небольшое количество в русском языке.

В таких предложениях инфинитив, бесспорно, выступает в функции дополнения. Доказательством служит также то, что инфинитив часто становится в один ряд, как конструктивный член, с существительным, имеющим «вещное» значение. Например: «**Нам подали водочки и закусить**». Такое сочетание совершенно невозможно для *verbum finitum*.

Следовательно, инфинитив, обозначая действие в его отрыве от лица, может выступать в роли своеобразного дополнения к понятиям, обозначающимся глаголами или словами с глагольным значением.

Функция дополнения связывается и с происхождением инфинитива.

¹ А. А. Потехня, «Из записок...», стр. 348.

В языкознании принято считать инфинитив в этимологическом отношении застывшей формой родительного, дательного или местного падежей имени существительного (в современном языке сохранилось несколько таких существительных: знать, жуть, мочь и др.).

В результате исторического развития языка инфинитив приобрел новые значения, вошел в систему глагола, как особая глагольная форма — глагольный номинатив. В связи с этим изменились и его функции. Но в языке нет скачков, поэтому новые значения и функции связаны со старым. Вот почему в отдельных случаях инфинитив близок к существительным-дополнениям, в других он представляет особый тип дополнения.

Та или иная функция инфинитива тесно связана с лексико-грамматическими особенностями того слова, к которому примыкает инфинитив.

Прежде всего следует различать инфинитив субъекта и инфинитив объекта. **Субъектный инфинитив** означает действие того же субъекта, что и господствующая над ним глагольная форма (хочу работать). **Объектный инфинитив** называет действие не субъекта, а объекта действия, обозначенного глагольной формой (велю притти).

Наиболее ярко дополнительная функция инфинитива выступает в тех случаях, когда инфинитив примыкает к глаголу, выражающему волеизъявление, направленное на объект. Сюда относим глаголы, выражающие разрешение, запрещение, повеление, приказ, требование, распоряжение, поручение, призыв, желание, поучение, совет. К этой группе относим и глаголы **просить, умолять, помогать, мешать, препятствовать** и др. — в общем все глаголы, выражающие деятельность одних лиц, влияющих на деятельность других.

Например: Странники мира во всем мире! **Не позволяйте** поджигателям войны **опутать** ложью народные массы, **обмануть** их и **вовлечь** в новую мировую войну! («Правда» от 24.X. 1951).

Данилов **разрешил** команде **сходить** в кино... (В. Панова, «Спутники»).

Вдвоем они **заставили** доктора **выпить** и сидели около него, пока его не свалил сон (Там же).

Потом Данилов **поручив** ему **изготовить** экспонаты для выставки... (Там же).

Рис, сгущенное молоко, шоколад и масло Данилов **велел запереть** отдельно (Там же).

Начальник школы **приказал не зарываться**, в бой **не вступать** и **вернуться** без потерь (А. Первенцев, «Честь смолоду»).

В своих предложениях Советский Союз **призывает**

объявить несовместимым с членством в ООН участие в агрессивном Атлантическом блоке («Литературная газета», 13. XI. 1951).

Доктор телеграфировал жене, что будет проездом в Ленинграде, и **просил** ее **приехать** на вокзал (В. Панова, «Спутники»).

Когда-то было наоборот: сын лежал в кроватке, барахтался и шалил, а доктор сидел рядом и **угваривал** сына **спать** (Там же).

В день национального праздника — второй годовщины образования Германской Демократической Республики — прошу Вас, товарищ премьер-министр, **принять** мои поздравления («Правда» от 7.X. 1951).

Передовая наука **помогает** нашим колхозникам, работникам совхозов и МТС **достичь** новых успехов в сельском хозяйстве («Литературная газета» от 17. V. 1951).

Во всех этих предложениях инфинитив примыкает к собственно глагольной форме («не позволяйте опутать, обмануть и вовлечь»; «разрешил сходить»; «заставил выпить» и др.) и обозначает действие объекта, названного глагольной формой, а не действие субъекта.

Объектный инфинитив имеет свой собственный субъект, который не совпадает с субъектом действия личной или родовой формы глагола; этот субъект выражается не именительным, а винительным или дательным падежом. Само собою разумеется, что подобные конструкции имеют один грамматический субъект, выраженный именительным падежом. Такой инфинитив А. А. Потебня называл «второстепенным сказуемым», т. е. сказуемым второстепенного, а именно дополнительного, члена в предложении.

Например: Сонечка **запретила** ему **покупать** ей подарки (В. Панова, «Спутники»).

Глаголы, с которыми сочетается такой инфинитив, составляют по своему значению одну семантическую группу. Это глаголы, обозначающие волеизъявление (в широком смысле этого слова).

Как показывают примеры, инфинитив стоит после того слова, к которому примыкает (хотя между ними и могут находиться другие члены предложения); такое местоположение объектного инфинитива является нормой для современного русского языка. Но следует отметить, что возможны конструкции с объектным инфинитивом, стоящим на первом месте, перед господствующей над ним глагольной формой.

Например: **Смотреть** за поросятами Данилов **определил** пожилому бойцу Кострицыну (В. Панова, «Спутники»).

Возглавить сопротивление комитет **поручил** Павлу (А. Калинин, «Красное знамя»).

Таким образом, инфинитив, сочетающийся с глагольной формой, имеющей значение волеизъявления, выступает в предложении в роли дополнения.

Нормативные грамматики такие инфинитивы признаю несомненным дополнением, указывая, что неопределенная форма не приобретает при этом значения существительного. Неопределенная форма глагола признается дополнением постольку, поскольку она стоит на месте дополнения и относится к словам, допускающим при себе дополнение, отвечающее на вопросы косвенных падежей.

Например: Командир **приказал обстрелять** дот противника (что приказал командир?)¹.

Кроме того, и это нам представляется особенно убедительным, интонация расчленения, отделяющая такой инфинитив от господствующей над ним формы, может служить необходимым критерием при определении объектного употребления инфинитива.

Интонация расчленения на письме часто бывает отмечена знаками тире или двоеточие, которые показывают, что в результате нарушения смыслового единства между инфинитивом и господствующей над ним формой инфинитив может выделяться (обособляться) в отдельную синтагму, т. е. его грамматическое и смысловое значение делается более самостоятельным.

Например: Я **приказал** отделениям: первому — **разбить** машины, второму — из пулемета, автоматов и винтовок **ударить** из лесу, а третьему — **обойти** по кустам и, сблизившись, **докончить** то, что недоделает второе отделение (П. Червинский, «Кровь за кровь»).

Тут же **постановили: организовать** бригадную работу на лесосеках, точно **выполнять** рабочий день, **отправлять** в сельсовет прогульщиков, **очистить** и **привести в порядок казармы**, **вести** ежедневный **учет** выработки... (И. Андриевский, «Институт»).

В Центральном Комитете партии прочитали и

¹ См. А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, «Русский язык», ч. II, а также А. М. Финкель, Н. М. Баженов, «Современный русский литературный язык», стр. 345 и «Граматику русского языка» под ред. Л. В. Щербы, стр. 21.

сказали: **строить** (Н. Чуковский, «Балтийское небо»).

Гостемиллов **приказал** — **тащить** на руках две оставшиеся пушки, **грузить** на вагонные площадки и, **покуда** последний вагон с военным имуществом не покинет станции, — **держаться...**

(А. Толстой, «Хождение по мукам»).

Таким образом, интонационное членение и обусловленное им соответствующее пунктуационное оформление убедительно доказывают самостоятельность инфинитива как отдельного члена предложения.

Такой «изолированный» инфинитив с относящимися к нему словами приближается к самостоятельному инфинитивному предложению.

Например: В ознаменование Дня артиллерии **приказываю**: Сегодня, 18 ноября 1951 года, **произвести салют...** («Правда» от 18.XI. 1951. Из приказа Военного Министра Союза ССР).

Мне **сказали** — **итти** в санитарный поезд (В. Панова, «Спутники»).

Таким образом, дополнениями в предложении считаем объектные инфинитивы, показывающие действие не субъекта господствующей глагольной формы, а действие объекта¹.

Сочетания инфинитива с различными частями речи могут включать в свой состав несколько последовательно примыкающих друг к другу инфинитивов.

Например: Он **пытался помочь** **выполнить** мне мое задание.

В подобных сочетаниях, по нашему мнению, только первый по счету инфинитив входит в составное сказуемое; остальные же по мере удаленности от того слова, которое выступает связкой, и ослабления связи с ним, несут самостоятельную синтаксическую функцию второстепенного члена предложения — в данном случае дополнения.

Доказательством того, что последующий инфинитив не является частью составного сказуемого, служит часто наличие дополнения, стоящего после первого инфинитива и относящегося к' нему.

Например: Ломов **хотел помочь** ему **итти**, но он отказался. (К. Федин, «Необыкновенное лето»).

¹ Мы не имеем ввиду предложения с объектным инфинитивом, в которых инфинитив выполняет обстоятельственную функцию; в таких конструкциях господствующая над инфинитивом глагольная форма обозначает источник движения. Например: То на кухню звали **чистить** картошку, то доктор Супругов читал лекцию **о** личной гигиене (В. Панова, «Спутники»). Данилов **позвал** его **почевать** (Там же). В этих предложениях глагол-сказуемое и инфинитив — обстоятельство цели, сочетающийся с ним, сохраняют полностью свое лексическое значение и выполняют каждый свою собственную синтаксическую функцию.

Инфинитив-дополнение **итти** в этом предложении обозначает действие не субъекта, а действие объекта, обозначенного дательным падежом местоимения. Следовательно, и в данном случае мы имеем дело с объектным инфинитивом, выступающим в предложении дополнением.

Если же дополнение стоит после глагола перед первым инфинитивом, то в таком случае становится сомнительным отношение даже первого инфинитива к составу сказуемого (тем более, что глагол в той или иной мере однозначный, а инфинитивы имеют объектное значение.

Например: Пианистка порекомендовала мне **начать учиться петь**.

В этом предложении большая спаянность наблюдается между первым и вторым инфинитивом («начать учиться»), чем между глаголом и первым инфинитивом (глагол «порекомендовала» обозначает действие подлежащего «пианистка», а инфинитивы «начать учиться» — действие объекта, обозначенного дательным падежом личного местоимения). Это объясняется еще и тем, что инфинитив «начать» — неопределенный глагол, обозначающий только начало действия, а основное значение заключено в инфинитиве «учиться», к нему примыкающем. Таким образом, при сказуемом «порекомендовала» имеется дополнение, выраженное сочетанием двух инфинитивов — «начать учиться»; это дополнение в свою очередь присоединяет к себе еще одно дополнение — «петь» («начать учиться чему?» — петь»).

Подобные дополнения-инфинитивы могут свободно обособиться от того сказуемого-глагола, к которому они примыкают, еще более ослабив, таким образом, свою связь с ним (ср. Пианистка порекомендовала мне: **начать учиться петь, начать заниматься музыкой и т. п.**).

Субъектные же инфинитивы, обозначающие действие того же лица, субъекта, что и глагольная форма, разделяем на две разновидности. Первая — инфинитив вместе с господствующей над ним собственно глагольной формой обозначает одно действие — состояние.

Например: Данилов **бросился бежать** (В. Панова, «Спутники»).

Дядя Саша принялся работать (Там же).

Нельзя сомневаться в том, что эта разновидность субъектного инфинитива является сказуемым. Субъектный инфинитив первой разновидности в смысловом и формальном отношении представляет неделимое единство с господствующей над ним глагольной формой. Лексическое значение глаголов, к которым примыкает такой инфинитив, значительно утратилось, и они становятся носителями, главным образом, грамматических значений.

Личные или родовые формы глагола являются носителями

определенных грамматических категорий: времени, лица, числа, рода, склонения, т. е. как раз того, что не может быть выражено формой инфинитива. Некоторые формы *verbum finitum* помимо того имеют модальные значения возможности, желательности.

При второй разновидности субъектного инфинитива, т. е. когда инфинитив обозначает одно, а глагол — другое действие — состояние одного и того же субъекта, глагол своей лексической самостоятельности совершенно не утрачивает. Больше того, интонация расчленения (обозначенная на письме, как обычно, знаком двоеточия или тире), может резко отделять одно действие от другого.

Например: Новый секретарь райкома, получив из окружной контрольной комиссии апелляцию Нагульнова, послал в Гремячий Лог одного члена бюро вторично расследовать дело, и после этого бюро **поставило: отменить** прежнее свое решение об исключении Нагульнова из партии (М. Шолохов, «Поднятая целина»).

От тебя **зависит — вернуться** или **не вернуться** (А. Бек, «Волоколамское шоссе»).

Исходя из этих рассуждений, мы считаем, что функции субъектного инфинитива следует распределять между функциями сказуемого и дополнения.

Однако к распределению их следует подойти с большой осторожностью, учитывая при этом, во-первых, лексическую особенность глаголов, сочетающихся с инфинитивом, т. е. степень их способности сохранять свою лексическую самостоятельность; во-вторых, наличие интонации расчленения, отделяющей инфинитив от данной глагольной формы.

Интонация расчленения, как уже указывалось, способствует выделению инфинитива.

Так, в предложении «Стихов он знал уйму и **мог читать** их в любое время дня и ночи» (В. Панова, «Спутники») субъектный инфинитив **«читать»** является присвязочным членом в составном сказуемом **«мог читать»**.

Субъектные же инфинитивы в предложении «Он **любил сидеть** дома в одиночестве, **покурить** и **рассматривать** свои коллекции» (В. Панова, «Спутники») следует рассматривать не как присвязочные члены, а как дополнения при сказуемом **«любил»**. Ясно ощущаемая интонация перечисления после сказуемого **«любил»** при известной ее продленности могла бы обособить инфинитивы **«сидеть»**, **покурить** и **«рассматривать»** с относящимися к ним словами (Ср. «Он любил: сидеть дома в одиночестве, покурить и рассматривать свои коллекции»).

Хотя глагол **любить** по своему значению является модальным глаголом, в сочетании с инфинитивом его нельзя, по нашему мнению, считать частью составного сказуемого. Во-первых, лексическое значение этого глагола сохранено полностью; во-вторых, в отличие от большинства других модальных глаголов (например: мочь, намереваться, пытаться, уметь и т. д.), он широко употребителен в речи без инфинитива, но обязательно с прямым дополнением (мы отвлекаемся в данном случае от употребления этого глагола в переходном значении).

Именно прямопереходный характер этого глагола и заставляет нас считать инфинитив при нем **дополнением**, а не присвя-зочным членом.

Академическая грамматика, на наш взгляд, без достаточной аргументации считает подобные конструкции (глагольная форма плюс субъектный инфинитив) сказуемыми в предложении¹. Мы не говорим о действительно бесспорных случаях, которых большинство в академической грамматике. Но среди этих примеров встречаются такие:

«Мечтал из ветра свет добывать...», «Боялся даже и взглянуть на хозяйственные заведения...», «Боимся мы с дороги сбиться...», «Надеялся он уйти в турецкий Хрушук...».

«И недруг, сталью путь закрыв,
Готовился из обороны
В атаку бросить на прорыв
Тяжелых танков батальоны».

Автор этого раздела, Е. М. Галкина-Федорук, при анализе всех примеров уделяет главное внимание семантике личной или **родовой** формы глаголов, группируя их в зависимости от значения, и безоговорочно включает зависимый от них инфинитив в составное сказуемое.

Представляется более правильным учитывать не только семантику глагола, но и его грамматическую природу. Во-первых, совершенно ясно, что в данных и в аналогичных примерах лексическое значение глаголов в личной форме не ослабевает. Во-вторых, все данные глаголы являются косвенно-переходными и, употребляясь в роли простого сказуемого, могут иметь к себе беспредложное или предложное дополнение. Ср., например, «Мечтал из ветра свет добывать...» и «Мечтал о добыче света...», «Боялся даже взглянуть...» и «Боялся даже темноты», «Готовился... в атаку бросить...» и «Готовился к экзаменам» и т. д.

Интересен в этом отношении следующий пример:
«Но у давлeния — и провалиться сквозь землю —

¹ См. «Грамматика русского языка», т. II, ч. I, стр. 411—416.

все **боятся!** Страшно, знаете: что там под землей-то?» (Н. С. Лесков, «Заячий ремиз»).

В данной конструкции при глаголе **боятся** имеются два однородных дополнения, одно из которых выражено именем существительным, а другое — инфинитивом. Наличие дополнения, выраженного именем существительным, естественно, не позволяет оборот «**провалиться сквозь землю**» считать присвязочным членом.

Возможность таких конструкций в языке, на наш взгляд, служит подтверждением того, что при глаголе **боятся**, несмотря на известную модальность его значения, инфинитив следует рассматривать как дополнение.

Рассмотрим коротко еще предложения с несколькими субъектными последовательно примыкающими друг к другу инфинитивами.

Например: «Мы не стреляли, чтоб враг не обнаружил наши огневые точки, хотя **трудно было удержаться**, располагая сильным оружием, **не ответить врагу**». (А. Первенцев, «Честь смолоду»).

«Но ведь **можно попробовать установить**, если бы заинтересовал именно случай с женой Рагозина». (К. Федин, «Необыкновенное лето»).

В подобных сочетаниях, как и инфинитиве с объектным значением, только первый по счету инфинитив является частью составного сказуемого — его присвязочным членом; а второй инфинитив несет самостоятельную синтаксическую функцию второстепенного члена предложения — дополнения.

Таким образом, необходимым критерием при определении объектной функции субъектного инфинитива является наличие семантически законченного сочетания слов, носящего предикативный характер и не включающего в свое смысловое единство данного инфинитива. Кроме того, интонация расчленения, отделяющая данный инфинитив от господствующей над ним формы, может выступать способом определения синтаксического значения инфинитива. Определяющим фактором в таких случаях является удаленность инфинитива от глагола, к которому он относится. Удаленность инфинитива от глагола допускает возможность его выделения (обособления), а это также подтверждает, что данный инфинитив выполняет в предложении самостоятельную синтаксическую функцию.

Следует учитывать также смысловую полноценность личной или родовой формы глагола и ее грамматические особенности, в частности способность управлять именами.

При объектном же характере инфинитива, как указывалось ранее, его самостоятельность в предложении как отдельного члена не вызывает сомнений.

Во всех рассмотренных нами предложениях инфинитив-дополнение примыкает к господствующей над ним глагольной форме. В современном русском языке встречаются также конструкции, в которых инфинитив, выступающий в роли дополнения, относится к имени существительному с абстрактным значением, стоящему обычно в родительном падеже.

Например: «Давыдов сознавал, что стесняет Макара, но за суетой и тревогой первых дней как-то не было **времени подыскать** квартиру (М. Шолохов, «Поднятая целина»).

«Но в условиях мирной жизни, в условиях мирного труда, — разве в этих условиях нет **времени убедить** человека, **добратся** до его души, **сказать, найти** для него проникновенное слово?» (В. Кочетов, «Журбины»).

«Только голова тяжестью непреодолимой лежала неподвижно в гипсовой коробке, и не было **сил сдвинуть** её с места». (Н. Островский, «Как закалялась сталь»).

«Он старается открыть глаза, но веки до того тяжелы, что нет **сил их разнять**. (Там же).

Эти конструкции представляют собой такой тип безличных предложений, в которых главный член выражен словом **нет** или глаголом **быть, стать** в безличном значении с отрицанием. Главный член в этих безличных предложениях всегда имеет при себе дополнение в форме имени существительного в родительном падеже, обозначающее то понятие, об отсутствии которого в данный момент или в прошлом сообщается. К этому-то имени существительному и примыкает инфинитив, который выступает в роли дополнения.

Синтаксическая функция инфинитива-дополнения в подобных предложениях бесспорна. Свидетельством этому может быть наличие в современном русском языке синонимических конструкций, представляющих собой сложноподчиненное предложение с придаточным дополнительным. Ср., например, «...не **было времени на то**, чтобы подыскать квартиру».

Возможность замены одной из конструкций другой вполне допустима.

Таким образом, присубстантивный инфинитив является дополнением только в одной разновидности безличных предложений — с главным членом **нет** или **не было, не стало**, причем круг дополняемых инфинитивом существительных лексически ограничен; в остальных случаях присубстантивный инфинитив выполняет функцию определения.

«Семантическая структура глагола более емка и гибка, чем всех других грамматических категорий»¹. «Грамматический и семантический объем имени (особенно имени существительного) уже, теснее, чем у глагола»².

Инфинитив — одна из глагольных форм современного русского языка — способен выступать в роли дополнения. Однако, выступая в синтаксической функции, свойственной имени существительному, инфинитив не утрачивает присущих ему семантических и грамматических особенностей.

¹ В. В. Виноградов, «Русский язык», стр. 425.

² Там же, стр. 52.

И. Ф. НЕЛЮБОВА,

кандидат филологических наук

ОСОБЕННОСТИ ЖЕНСКОГО ИМЕННОГО СКЛОНЕНИЯ В ОДНОМ ЮЖНОВЕЛИКОРУССКОМ ГОВОРЕ

Настоящая статья опирается на материалы, собранные при изучении говора орловских переселенцев на территории Одесской области. Предки нынешних жителей с. Сергеевки Тузловского района-Одесской области прибыли в Бессарабию в 1828 г. из с. Студенникова и деревни Сониной б. Мценского уезда б. Орловской губернии, ныне Тельченского района Орловской области. В этих селах также проводились наблюдения над говором, причем эти наблюдения позволили анализировать отдельные языковые факты в сравнительном плане. Говор переселенцев в течение многих десятилетий развивался в иноязычной среде, в отрыве от общего процесса перемалывания русских диалектов в едином национальном языке и поэтому характеризуется рядом интересных черт, отсутствующих как в «материнском» орловском говоре, так и других южновеликорусских говорах. Такие своеобразные явления обнаруживаются и в области женского именного склонения, которое и является предметом настоящих заметок.

Женское именное склонение в говоре с. Сергеевки имеет два типа.

Первый из них включает слова с флексией — **А**, второй — с нулевой флексией.

В первый тип, в отличие от литературного языка, входит ряд слов бывшей основы на — **ЪВ** — : цёрква, мёрква, с'в'акр'ов'я; сюда же включаются слова **жизнь** и **болезнь**, употребляющиеся в говоре с флексией — **А**, хотя известны и с нулевым окончанием. По этому же типу склоняются и слова **корм**, **обряд**, **тигр**, **литр**, **ревматизм**, которые в говоре принадлежат к женскому роду и имеют окончание — **А**: абр'ада, ко́рма, тигра¹, л'йтра, р'имат'йз'ма.

¹ В говоре **Г** — фрикативный звук, но по техническим причинам мы передаем его буквой **Г**.

Ми не будем останавливаться на характеристике форм именительного, винительного и творительного падежей единственного числа, так как они не отличаются от форм общенародного языка, если не считать их фонетического оформления по нормам диалектного вокализма.

Особый интерес в говоре переселенцев представляют формы родительного, дательного и предложного падежей.

Родительный падеж твердой разновидности в говоре с. Сергеевки имеет флексии — **Ы**, — **Е**, — **И** (после заднеязычных), ударные и безударные.

В беспредложных конструкциях родительный падеж употребляется с окончанием — **Ы**: н'и с'астр'ы, ни бр'ата, набр'ала вад'ы, дв'а ч'аса йазды; ш'ес'т' м'ес'ьцав т'ур'мы; н'и дай б'ох б'ады; к'уч'ка гл'яны; н'има м'амы; ск'ол'к'а саломы.

Ударная флексия — **Е** и ее безударный вариант — **А**, типичный для западных орловских говоров¹, употребляется в предложных конструкциях, независимо от того, отделен ли предлог от существительного другими словами или нет: а) са ст'ран'е, с адн'ей старан'е, с Маскв'е, кула вад'е, кула свайей жан'е. ис пл'ит'е, с рук'е, з барад'е, с вайн'е, да г'лав'е, с тей вайн'е, б'ис кас'е; б) б'из раб'от'а, с раб'от'а, кула пал'ов'а, из бр'игад'а, з гл'ин'а с х'ат'а, да кант'ор'а, с наш'ей бр'игад'а, да свайей х'ат'а, ат тей пр'ир'од'а, б'ис кар'ов'а.

Ударная флексия — **И** выступает после заднеязычных в беспредложных конструкциях, безударная — после тех же звуков в предложных и беспредложных: а) мук'и нас'еял, сах'и н'и ба'ч'ил, д'в'е наг'и; б) н'и в'утк'и н'има, н'и м'еч'ника, у Нас'к'и, да ба'пк'и, мно'га кра'ск'и.

Форма родительного падежа твердого различия с флексией — **Е** из **Ъ**, известная русскому языку уже с XI века², появилась, по общему мнению, под влиянием окончания **Ъ** в мягкой разновидности³.

В современных орловских говорах, как и в других говорах русского языка, окончание — **Е** закрепилось в предложных конструкциях, окончание — **Ы** — в беспредложных⁴.

Однако, несмотря на то, что в Сониной и Студенникове Орловской области наблюдения велись над носителями традицион-

¹ И. С. Котков, Говоры Орловской области, Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук, Москва, 1951, (рукопись), стр. 597.

² А. А. Потебня, О звуковых особенностях русских наречий, Воронеж, 1866, стр. 84; А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, изд. III, Москва, 1903, стр. 181. Е. Ф. Будде, К диалектологии великорусских наречий, Р. Ф. В., т. 28, стр. 27. (По техн. причинам «ять» обозн. знаком Ъ).

³ Е. Ф. Будде, Там же. А. И. Соболевский, Лекции, стр. 181. А. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка. Москва, 1936, стр. 119. С. П. Обнорский, Именное склонение в современном русском языке, вып. I, Ленинград, 1927, стр. 49.

⁴ И. С. Котков, Указанная работа, стр. 595.

ного говора, следует отметить, что употребление флексий — **Ы** и — **Е** в родительном падеже в говоре этих сел не имеет того закономерного характера, как в «дочернем» говоре Сергеевки. Если в беспредложных конструкциях — **Ы** (и — **И** после заднеязычных) является единственной флексией, то в предложных конструкциях в речи одного и того же лица употребляются формы на — **Ы** и на — **Е**: а) пр'ин'ес'т' вады, н'и хаты, н'и авцы, сабак'и байца, вайны н'и буд'ит' (д. Сонина); вады у нас многа, п'ервай групы инвал'ит, тол'к'а п вайны н'е была (с. Студенниково); б) б'из наг'е, у жан'е, са стъран'е, с майей рук'е, са служб'а, из гл'ин'а, ат раб'от'а,

но и дъ вайны, с вайны, с Масквы, б'из раб'оты, (Сонина); з гар'е, дъ вайн'е, с тей стъран'е, с рук'е, с Маскв'е, с хат'а, с халс'т'ин'а,

но и: у с'астры, ад другой жаны, да тей вайны, с хаты, с Масквы (Студенниково).

Таким образом, в орловских селах литературные формы разрушают сложившуюся в говоре закономерность.

Существительные мягкой разновидности, в которую включаются и существительные с основой на — **К** — после мягких согласных, ибо заднеязычный в этих условиях подвергается непрерывному смягчению, в говоре всех трех сел имеют в родительном падеже флексию — **И**, ударную и безударную: д'л'а с'в'ин'ий, власт'ал'ин йетай з'амл'й, тр'инатцат' душ с'амий, да сот'н'и, ат' т'от'и, с Н'ус'к'и, (Сергеевка); б'из' з'амл'й, у с'в'ин'ий, из' д'ир'евн'и д'л'и ст'анцы (Сонина); ис' п'ан'к'и, б'ис' с'амий, ат' йетай п'ес'н'и (Студенниково).

Дательный падеж существительных твердой разновидности в говоре Сергеевки характеризуется наличием ударного и безударного окончания — **Е**, ударного и безударного — **Ы** и — **И**.

Ударная и безударная флексия — **Е** отмечена преимущественно только в предложных конструкциях: па с'п'ин'е, па наг'е, па какей ты нужд'е прадай'ош, па вад'е, па с'т'ан'е, па слъбад'е, па к'укл'а, па ват'а.

Беспредложный дательный употребляется, как правило, только с флексией — **Ы**, ударной и безударной: з'ло д'ел'иш жаны, пан'асл'а с'астры, галавы халадно, аддал Тат'йаны, мамы ад'о-жу ат'н'асу, бабы н'има када пр'ас'т', ты казала мамы, йетай с'м'ены можна дав'ат'.

Дважды отмечено ударное — **Ы** также в конструкции с почти неупотребительным в говоре предлогом **К**: уже к з'имы гат'ов'утца бабы, н'и к л'ету ид'от', а к з'имы.

Существительные с ударной основой на заднеязычный в дательном падеже имеют флексию — **И**: па дар'ошк'и, М'йшк'и с'амнатцат', йетай й'упк'и б'ол'шы как п'ид'д'ис'ат.

В говоре Сониной и Студенникова, видимо под влиянием литературного языка, флексия — **Ы** в дательном падеже существительных твердого различия мало употребительна, ибо в отме-

ченых примерах преобладают формы на ударное и безударное **Е**: шл'от' с'астр'е, с'астр'е гъвар'у, куп'ил жан'е, па Маскв'е, ид'еш на'шай баб'а д'ен'ах уз'ат', па наг'е, грам'ят'а н'и вч'ял'и, х кабыл'а, дай каров'а,
но и:

к мушны, астав мамы, с'астры паслат' нада, пр'иказал жаны.

Мягкая разновидность женского склонения на — **А** в дательном падеже имеет ударную и безударную флексию — **И** (к той же разновидности по своим формальным особенностям примыкают и существительные с основой на отвердевшие шипящие и **Ц**, дательный падеж которых имеет флексию — **Ы**), па рад'н'и жыла, расказал суд'ий, с'вин'ий пр'игатовл'яна, з'амл'и ухот' нада, па з'амл'и, н'и па душы, на што ты с'вакр'ов'ии (Сергеевка); свар'иш с'вин'ий, к рад'ни, па д'ир'евн'и (Сонина); дай с'вин'ий, а патом авцы, па свайеи рад'н'и, х папад'ий, к аб'ед'ни (Студенниково),

В каждом из сел зафиксированы единичные случаи употребления литературных форм: па з'амл'е (Сергеевка), к рад'н'е (Сонина), к зар'е (Студенниково).

Предложный падеж существительных с твердой основой имеет ударную и безударную флексию — **Е** в говоре всех трех сел: на наг'е, в гълав'е, на тълак'е, в вад'е, в старан'е, на жар'е, на квар'т'ыр'а, на свад'б'а, у салом'а, у шкбол'а, у хат'а (Сергеевка); на с'пин'е, в на'шай стъран'е, на свабод'а, на машин'а, у п'ишер'а, (Сонина); на вад'е, на те'й старан'е. у йам'а, у хат'а, в церкв'а (Студенниково).

Флексия — **Ы**, свойственная дательному падежу, для предложного падежа, видимо, не характерна. Отмечены лишь два случая ее употребления: у п'ишеры (Сергеевка), на Украйны (Студенниково). Как видно из примеров, основной флексией для предложного падежа твердой разновидности является флексия — **Е**. В говоре сел Сониной и Студенникова распространение именно этой флексии может быть объяснено воздействием литературного языка, которое сказывается и в формах родительного и дательного падежей, где литературные окончания вытесняют традиционные. В говоре Сергеевки представляется возможным другое объяснение причины господства форм на — **Е** в предложном падеже.

Анализ наших материалов невольно наводит на мысль, что употребление форм на — **Е** или на — **Ы** в родительном, дательном и предложном падежах зависит от конструкции, в которую входит существительное: так, в беспредложных конструкциях родительный сохраняет свою исконную флексию — **Ы** (н'ет жаны), а дательный приобретает ее (дай жаны), в предложных же сочетаниях родительный и дательный имеют окончания — **Е** (с наг'е, па наг'е). Очевидно, отсутствие флексии — **Ы** в предложном падеже говора Сергеевки связано с тем, что этот падеж употребляется только с предлогом. Таким образом, в

говоре села, который в силу исторических условий своего существования и развития был в течение более столетия изолирован от влияния литературного языка, от процесса нивелировки диалектных различий, в процессе его внутреннего развития могла иметь место своеобразная унификация форм в предложных и беспредложных конструкциях.

Для предложного падежа мягкой разновидности, как и для дательного падежа, характерна ударная и безударная флексия — **И**, а после отвердевших шипящих и **Ц** — **Ы**: в с'амй'й, на н'овай з'амл'й, на с'в'ин'йй, на душы, на й'етай авцы, у д'ажы, в ар'м'ии, у Румын'ии (Сергеевка); в з'амл'й, на ма'жы, в д'ир'евн'и (Сонина); в чужой душы, аб авцы, в с'амйй (Студенниково).

Окончание — **И** в дательном-предложном существительных женского рода мягкой разновидности С. П. Обнорский считает архаическим лишь в тех говорах, которые не знают форм дательного — предложного на — **Ы** в твердой разновидности. В тех же говорах, где бытует флексия — **Ы** в твердой разновидности, формы на — **И** С. П. Обнорский рассматривает как вторичные, появившиеся под воздействием новообразований твердой разновидности¹. С. И. Котков, отмечая наличие дательного-местного на — **И** у существительных мягкой разновидности в орловских говорах, где бытуют и формы дательного-предложного на — **Ы**, также не видит достаточных оснований считать флексию — **И** архаической².

Применительно же к нашему говору переселенцев трудно решить происхождение этих форм, однако своеобразие форм твердой разновидности, отличных от мягкой, позволяет предполагать возможным и сохранение архаических форм дательного-местного в мягкой разновидности.

Для наших говоров характерно наличие звательных форм существительных женского рода на — **А** и слов мужского рода с той же формальной приметой. Звательные формы, равные чистой основе существительного, имеют главным образом личные имена и существительные, обозначающие наименования родственников: Ман', Пол', Н'ус', т'отк, мам, бат' т'ат' (Сергеевка); Ул'йт, Кол', Вал', д'ад' (Сонина); В'йт', Том, Дон', бабушк (Студенниково).

В Сергеевке отмечены также звательные формы от ласкательных существительных, обозначающих родственников и имеющих в форме два одинаковых слога. Такая звательная форма представляет собой первый слог слова: ма, ба, тя — от мама, баба, тятя. Подобные формы, отмеченные В. Н. Каменевым в

¹ С. П. Обнорский, Именное склонение... вып. 1, стр. 250.

² С. И. Котков, Говоры Орловской области, стр. 603.

тульских говорах¹, встречаются главным образом в детской речи.

Как известно, в ходе своей истории русский язык «утратил признаки рода для значительной части форм множественного числа. Единственная форма, которая еще сохраняет два родовых окончания: одно — для мужского, другое — для женского и среднего родов, форма родительного падежа, не только в говорах, но даже и в литературном языке начинает терять свой признак рода»².

Это стирание родовых различий в родительном падеже множественного числа в наших говорах проявляется в наличии мужского окончания — **ОВ** — **ЕВ** у существительных женского рода на — **А**: ат уч'йт'ьл'шав, канахв'этав йей д'ал, л'эндав панав'азуйут', ск'ол'к'а р'азных с'эктав. тр'йста нал'ожн'ицав, ск'ол'к'а пр'ик'ьскав, б'ис кас'ов, ат п'ес'н'ав, в'йшн'ав была шт'ук'и ч'атыр'а, н'им'а крыгав (Сергеевка); н'эт хв'ормав, пр'ин'асла т'ухл'ав, б'из л'энд'эв (Сонина); ад'йн пра'энт грам'ятных ж'еншынав, мушынав ма'ла, н'и пом'ну стар'йнных п'ес'н'ав. н'и калдун'ов, н'и в'ед'мав н'и в'ид'ала (Студенниково). Кстати сказать, в говоре Сергеевки мужское окончание — **ОВ** — **ЕВ** широко проникло и в форму родительного падежа множественного числа среднего рода, который в говоре разрушается, сближаясь с женским родом: д'ал'ов н'эту, м'аст'ов н'им'а, там ч'уд'ас'ов насл'ух'ьис'си, как'их ч'ислав н'им'а, баг'ата с'в'ед'ьн'ийав, ма'ла зайавл'ен'ийав.

Из остальных форм множественного числа женского склонения на — **А** особый интерес представляет форма винительного падежа от существительного нога. В винительном падеже с предлогом **под** это существительное имеет флексию именительного падежа единственного числа: ко'рму вс'у пад наг'а вал'йт', ан'а т'иб'э пад наг'а падаб'йот', пад наг'а вс'о з'б'йла, ан'а када-н'иб'ут' лош'ьд'и пад наг'а папад'от'.

В Студенниково зафиксирована аналогичная форма от существительного **голова**: п'ялаж'ы в г'лава'.

Подобные формы отмечает Е. Ф. Будде (у нога) в Новосильском уезде³, Е. Ф. Резанова в курских говорах⁴, К. Филатов

¹ В. Н. Каменев, О говорах северо-восточной части Орловского у., Тульской губернии. Труды постоянной комиссии по диалектологии русского языка, Л, 1927, вып. 9, стр. 53.

² А. И. Соболевский, Из истории русского языка, Ж. М. Н. Пр., 1901, № 10, отд. 2, стр. 404, 405. Цитируем по В. В. Виноградову, Русский язык, Грамматическое учение о слове, Учпедгиз, 1947, стр. 87—88.

³ Е. Ф. Будде, О говорах Тульской и Орловской губернии, Сб. ОРЯС, т. 76, № 3, 1904, стр. 128.

⁴ Е. И. Резанова, Наблюдения над говором крестьян деревень Масловки и Хитровки, Суджанского уезда, Курской губернии, Изв. ОРЯС, т. 17, стр. 250.

в воронежских (на галава, крутыи гора) ¹, но происхождение их не выяснено.

Второй тип женского склонения объединяет в себе слова женского рода с нулевой флексией, причем существительное **путь**, сохранившее в литературном языке мужской род, в наших говорах известно только в женском роде: *шас'л'йвай пут'й*, *ид'ом у свайу пут'*, на *свайей пут'й*, на *гр'эшн'йу пут'* (Сергеевка); *шч'ас'л'йвай пут'й*, *дэл'н'ьяа вам пут'* *приц-стайт'* (Сониная и Студенниково). С. П. Обнорский считает употребление слова **путь** в женском роде чертой северновеликорусской ². Новые данные С. И. Коткова свидетельствуют о том, что западная половина орловских говоров не отвечает выводу С. П. Обнорского, ибо слово **путь** употребляется в них в женском роде ³. Об этом же свидетельствуют и наши данные.

Из форм этого типа склонения в говоре Сергеевки интерес представляют формы творительного падежа, которые характеризуются флексией — **ЕИ**, типичной для женского склонения на — **А**: *пат крават'ай*, за *шёр'с'т'ай*, с *лош'д'ай*, за *сол'ай*, *карм'йла груд'ай*, *глаза крובה'й нал'ил'йс'*, *пат п'еч'ай*, *маз'ай памаш*, за *ч'ас'т'ай*, *аб'ис'п'еч'ил'ис'* *сол'ай*, *доч' бал'на п'еч'ь-н'ай*, *пат пав'эт'ай*.

В «материнских» говорах зафиксированы только литературные формы.

Односложные существительные с подвижным ударением в предложных конструкциях в говоре Сергеевки в родительном, дательном и предложном падежах отмечены с ударным окончанием — **Е**: да *крав'э*, из' *з'ам'э*, па *гр'аз'э*, па *з'ам'э*, на *з'ам'э*, в *гр'аз'э*, на *ч'ап'э*, в *крав'э*, в *груд'э*.

В «материнских» говорах подобные формы отсутствуют.

Таким образом, в говоре переселенцев женское склонение с нулевой флексией характеризуется сильным воздействием со стороны женского склонения на — **А**, что выражается в наличии в нем форм творительного на — **ЕИ** и форм родительного, дательного и предложного на — **Е**.

Интерес в этом отношении представляют наши наблюдения над говором других орловских переселенцев на территории Бессарабии. В селе Успенровке Саратовского района Одесской области, основанном также в 1828 г. выходцами из деревень Дубовой и Калинеевой, соседних с Сониной и Студенниковым, нами отмечены следующие формы: на *з'ам'э*, на *гр'аз'э*, в *крав'э*, *маз'ай мажытца*, над *груд'ай*, за *с'м'эрт'ай*, *сол'ай пасып*.

В Дубовой же и Калинеевой, как и в Сониной и Студенни-

¹ К. Филатов, Очерк народных говоров Воронежской губернии, Р. Ф. В., т. 39, стр. 183.

² С. П. Обнорский, Именное склонение..., выпуск 1, стр. 3.

³ С. И. Котков, Говоры Орловской области, стр. 582.

кове, наличествуют только литературные формы. Академик С. П. Обнорский указывает, что формы дательного — местного на — **Е** в женском склонении с нулевым окончанием, как правило, известны лишь в тех говорах, которые не знают форм дательного — местного на — **Ы** в твердом различии женского склонения на — **А**.¹ В современных орловских говорах формы типа **по грязе, в грязе** отсутствуют, за исключением трех сел из числа обследованных С. И. Котковым². В прежних исследованиях по орловским говорам подобные формы также не отмечаются. Зафиксированное Е. Ф. Будде во Мценском уезде «в моей белой груди» С. И. Котков считает не отражающим живой диалектной нормы, ибо оно отмечено в песне³.

В говоре же Сергеевки, несмотря на наличие дательного падежа на — **Ы** в женском склонении на — **А**, бытуют и формы типа **на грязе, в грязе**.

Касаясь наличия подобных форм в небольшой группе северновеликорусских говоров, где бытуют формы дательного — местного на — **Ы**, С. П. Обнорский связывает их флексию с природой древнего **Ъ**, хотя сам считает это положение, выдвинутое для объяснения фактов северновеликорусского наречия, априорным⁴.

Говоря же о наличии этих форм в южновеликорусских говорах, С. П. Обнорский лишь указывает, что развитие здесь, на южновеликорусской почве, форм на **Ъ** было вторичным и имело свои ближайшие причины⁵.

Наличие в творительном падеже форм типа **грудей** заставляет признать такой ближайшей причиной появления форм на — **Е** в родительном, дательном и предложном падежах женского склонения с нулевой флексией в говоре Сергеевки влияние наиболее сильного, по определению С. П. Обнорского, типа склонения, а именно, женского склонения на — **А**⁶.

Как известно, по своим флексиям к женскому склонению с нулевым окончанием примыкают существительные **мать** и **дочь**.

Эти существительные в говоре переселенцев также отличаются своеобразием форм.

В именительном падеже единственного числа названные существительные в Сергеевке отмечены как без суффикса, так и с наращением суффикса — **ЕР** —, проникшего из косвенных падежей.

Наращение суффикса — **ЕР** — в именительном падеже сопровождается появлением флексии — **А**: **ма́т'ьр'а йаво́ пайёхъла**,

¹ С. П. Обнорский, Именное склонение..., вып. 1, стр. 257.

² С. И. Котков, Говоры Орловской области., стр. 604—605.

³ Там же, стр. 605.

⁴ С. П. Обнорский, Именное склонение..., вып. 1, стр. 257—260.

⁵ Там же, стр. 262.

⁶ Там же, стр. 66.

Ахвѳн'к'ина мѳт'ър'а ид'ѳт', йѳта дѳч'ър'а Лушк'ина, айд'ѳ твайѳ дѳч'ър'а.

С. П. Обнорский, говоря о формах именительного единственного с наращением суффикса, считает их особенностью северновеликорусских говоров¹. Приводимые Р. Брандтом из Мценского уезда формы именительного падежа **матеря-дочеря** представляются С. П. Обнорскому теоретически воссозданными к живым формам винительного².

Наши данные заставляют думать, что сведения Р. Брандта вполне отвечали действительности.

В «материнских» говорах отмечены только литературные формы, которые, вероятно, вытеснили более старые диалектные **матеря-дочеря**.

В родительном падеже наряду с формами на — **И** отмечены в Сергеевке и формы на безударное — **Е**: биз мѳт'ър'а, ат' йѳтай мѳт'ър'а, да дѳч'ър'а, у дѳч'ър'а.

Формы на — **Е** с наращением суффикса типичны для винительного падежа: н'и в мѳт'ър'а, пав'ѳл мѳт'ър'а, за мѳт'ър'а, мѳт'ър'а уб'йл'и твайу, твайу мат'ѳра ат'ѳц паб'йл, Пѳл'а мѳт'ър'а памѳч'ила, йѳвѳ сын д'ѳржыт' йийѳ дѳч'ър'а, дѳч'ър'а паййл'и (Сергеевка); дѳч'ър'а зѳмуш аддѳл, мѳт'ър'а в Маскву атправ'ил'и (Сонина); дѳч'ър'а твайу удав'йт' нѳда, за мѳт'ър'а, дѳч' мѳт'ър'а зав'ѳт', мѳл'ин'к'ай мѳт'ър'а жыл'ѳл (Студенниково).

Эти формы представляют собой в условиях акающего произношения старые диалектные формы винительного единственного типа *церкве, матере*, известные в старославянских еще памятниках, формы собственно *genitiv'a*, но являющиеся в древних текстах в функции чистых *accusativ'ov*³.

В говоре Сергеевки существительные **мать** и **дочь** имеют в творительном падеже безударную флексию — **ЕИ**, появившуюся под воздействием женского склонения на — **А**: с мѳт'ър'ай, з дѳч'ър'ай, с' йѳвѳ мѳт'ър'ай.

Таким образом, женское склонение в говоре орловских переселенцев отличается рядом особенностей, неизвестных в других южновеликорусских говорах, в том числе и в говоре тех сел, откуда прибыли переселенцы.

Это своеобразие форм женского склонения следует объяснять историческими условиями развития говора в течение последних двенадцати десятилетий. Именно благодаря искусственной изоляции, которой подвергся говор в силу исторических причин, в нем, видимо, действовали некоторые закономерности, не имевшие места в других говорах. Как известно, одним из внутренних законов развития русского языка можно считать уни-

¹ С. П. Обнорский, Именное склонение..., вып. 1, стр. 15—16.

² Там же, стр. 269.

³ Там же, стр. 268.

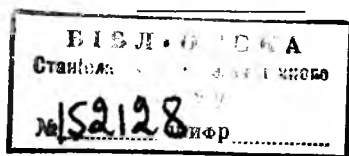
формацию именного склонения по признаку рода¹. В русском литературном языке и большинстве русских говоров из старых продуктивных и непродуктивных типов склонения сохранились три современных типа, причем имена женского рода сохранили два различных типа, в зависимости от формы именительного падежа. Унификация склонений по признаку рода в нашем говоре, с его своеобразной историей, пошла дальше и проявилась в наметившемся сближении форм женского склонения на —А и женского склонения с нулевой флексией, включая слова *мать* и *дочь*, в творительном и дательном — предложном падежах.

Внутри твердого различия женского склонения на —А также наблюдается униформация, определяемая конструкцией, в которую входят падежные формы. В предложных конструкциях родительный, дательный и предложный падежи характеризуются наличием общей флексии —Е, при беспредложном управлении те же падежи, за исключением предложного, выступают с окончанием —Ы.

Кроме того, для говора типична тенденция к утрате родовых различий в форме родительного падежа множественного числа, которая проявляется в распространении мужской флексии —ОВ —ЕВ на слова женского и среднего рода.

Наконец, в говоре можно обнаружить и некоторые архаические формы, как, например, формы родительного-винительного существительных *мать* и *дочь* и, может быть, форм дательного — местного мягкого различия женского склонения на —А.

¹ В. В. Виноградов, Понятие внутренних законов языка. Вопросы языкознания, № 2, 1953, стор. 40 — 41.

З М І С Т

М. О. Войтко — Повесть Демьяна Бедного «Про землю, про волю, про рабочую долю» (Глава из монографии «Творчество Демьяна Бедного»).	3
В. І. Омельченко — Російська революційно-демократична критика 50—60 років ХІХ ст. про народність творчості Т. Г. Шевченка	27
Г. П. Мазецький — О стилі романов Драйзера (на матеріалі «Трилогії желання»)	53
О. М. Шляхов — Фразеологізм у мові сучасних українських фейлетонів	67
М. О. Войтко — «Дипломатика» Демьяна Бедного 20-х годов	83
А. Г. Кващук — До питання про граматичну природу допустових речень	97
А. К. Смольська — К вопросу об эмоциональной природе суффиксов—ИЩ—Е,ИЩ—А (по материалам произведений А.М.Горького).	111
Н. Г. Чилікіна — Инфинитив в функции дополнения в современном русском языке.	117
І. Ф. Нелюбова — Особенности женского именного склонения в одном южновеликорусском говоре.	133.

Станиславский государственный
педагогический институт
Научные записки, филологическая серия, том II
(на украинском языке)
Государственное учебно-педагогическое издательство
„Радянська школа“

Редактор *О. Т. Ленік*
Технічний редактор *Л. І. Шевченко*
Коректор *В. Г. Трещилова*

Здано до набору 21/III-1959 р.

Підписано до друку 30/IX —1959 р.

Папір 60x92¹/₁₆. Друк. арк. 9. Видавн. арк. 9.

Зам. № 675. Тираж 500

Ціна 7 крб. 55 коп.

БФ 04102

Державне учбово-педагогічне видавництво „Радянська школа“.

Київ, Ново-Павлівська, 5. Видавн. № 9395.

Коломийська міська друкарня Станіславського обласного газетно-книжкового видавництва,
м. Коломия, вул. Борисенка, 6.